

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Malin Blennskog

Ett förändrat rättsläge avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring

- En analys av hur NJA 2020 s 169 påverkat efterföljande rättstillämpning

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet
30 högskolepoäng

Handledare: Tova Bennet

Termin för examen: period 1 VT2021

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	4
FÖRKORTNINGAR	7
1 INLEDNING	8
1.1 Introduktion till uppsatsämnet	8
1.2 Syfte och frågeställningar	9
1.3 Perspektiv	9
1.4 Metod och material	11
1.4.1 Inledning	11
1.4.2 Rättsdogmatisk del	11
1.4.3 Empirisk studie	12
1.5 Forskningsläge	17
1.6 Avgränsningar	18
1.7 Disposition	20
2 RÄTTSLÄGET FRAM TILL VANFÖRESTÄLLNINGEN	22
2.1 Inledning	22
2.2 Om begreppet tillfällig sinnesförvirring	23
2.3 Brottsbegreppet	24
2.4 Historisk reglering av tillfällig sinnesförvirring	26
2.5 Nuvarande reglering av tillfällig sinnesförvirring	28
2.5.1 Inledning	28
2.5.2 Den oskrivna undantagsregeln	28
2.5.3 Om kravet på medvetenhet	30
2.5.4 Om fängelseförbudet m.m.	31
2.5.5 Förhållandet mellan kravet på medvetenhet och fängelseförbudet	33
2.6 Kritik avseende nuvarande ordning	35
3 VANFÖRESTÄLLNINGEN	38
3.1 Inledning	38
3.2 Underrätternas prövning	38

3.2.1	Omständigheterna i målet	38
3.2.2	Tingsrättens bedömning	40
3.2.3	Hovrättens bedömning	40
3.2.4	Mina reflektioner	41
3.3	Målet i HD	42
3.3.1	Prejudikatdispens?	42
3.3.2	Mina reflektioner	43
3.3.3	Tillfällig sinnesförvirring	45
3.3.4	Mina reflektioner	45
3.3.5	HD om kravet på medvetenhet	48
3.3.6	Mina reflektioner	49
3.3.7	HD om medvetenhetskravet i förhållande till fängelseförbudet	51
3.3.8	Mina reflektioner	51
3.4	Sammanfattande slutsatser	52
4	EMPIRISK STUDIE	54
4.1	Inledning	54
4.2	Tillvägagångssätt	55
4.3	Kvantitativt inriktad analys	59
4.3.1	Inledning	59
4.3.2	Resultat	59
4.3.3	Mina reflektioner	61
4.4	Kvalitativ analys	62
4.4.1	Inledning	62
4.4.2	Medvetenhetskravet ersätter undantagsregeln	63
4.4.3	Mina reflektioner	64
4.4.4	Läroboksexemplet	67
4.4.5	Mina reflektioner	68
4.4.6	Argument för och emot medvetenhet	68
4.4.7	Mina reflektioner	71
4.4.8	'Vanföreställningen' i relation till fängelseförbudet	71
4.4.9	Mina reflektioner	72
5	AVSLUTANDE ANALYS	75
5.1	Inledning	75
5.2	Om rättsläget fram till 'Vanföreställningen'	76
5.3	Undersökningens begränsningar	77
5.4	Skuldprincipen ges ett större utrymme	79
5.5	Ett komplext medvetenhetskrav	81
5.6	Fängelseförbudet	82
5.7	Har frågan om tillräknelighet lämnats orörd?	83
5.8	Sammanfattande slutsatser	85

BILAGA A	87
BILAGA B	88
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	89
RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	92

Summary

Ever since the Penal Code was established in Sweden there has been uncertainties regarding how to try liability when a crime is committed during a state of temporary insanity. Does an unwritten rule of exception, which discharges from liability, exist? In a case named 'Vanföreställningen' the Supreme Court answered the question negative.

The Supreme Court stated that the current legal position does not support an application of an unwritten rule to exempt a defendant who commits a crime during a state of temporary insanity. The Supreme Court argued that it could not answer the question differently without interfering with the legislator's work. The Swedish regulation does not include rules regarding accountability. Accountability means the capacity to be responsible. A mental disorder is considered during the sentencing matter but there are no special rules to exempt the defendant from liability. Unless (or until) the legislator chooses to reform the Swedish system the question of liability needs to be settled by applying the regular rules about criminal intent. The defendant in 'Vanföreställningen' got a verdict of acquittal. According to the Supreme Court, he was not conscious enough to have committed his crime with intent. A sufficient level of consciousness is necessary to act intentionally and get convicted.

The purpose of the thesis is to examine the consequences of 'Vanföreställningen' in the following adjudication. The purpose is also to critically analyze the legal position after 'Vanföreställningen' based on the principle of guilt. The principle of guilt means that only a person who has the power to control his actions should be held accountable for committing a crime.

To determine how 'Vanföreställningen' has affected Swedish law I study court practice, legislative history and legal literature. Then I examine how

‘Vanföreställningen’ are interpreted and applied by the Swedish district courts. An empirical study of 31 district court verdicts is made.

The results of the empirical study imply that the unwritten rule of exception now is replaced with a profound adjudication of the defendant’s level of consciousness. 20 percent of the 31 district court verdicts are a verdict of not guilty. The percentage is relatively high. According to me, this indicates an improved compliance with the principle of guilt after ‘Vanföreställningen’. This improvement is happening despite the fact that the Supreme Court in ‘Vanföreställningen’ established that a lack of consciousness will only occur regarding defendants who are in a peculiarly *severe* level of confusion. I think the main reason behind the high percentage of acquittals is a consequence of a finally clarified legal position regarding liability during states of temporary insanity. Even though an unwritten rule as an excusing condition is dismissed, the district courts now know how to adjudicate a temporary insane defendant.

‘Vanföreställningen’ contains a new definition concerning which kind of conditions constitute an insufficient level of consciousness. The definition is very close to the condition that is referred to in the regulation about the imprisonment prohibition. In Sweden, a defendant with a mental disorder normally get a guilty verdict. The mental disorder is considered in the sentencing matter by for example mental health treatment and an imprisonment prohibition. The results of the empirical study indicate that temporary insanity now is considered also when deciding the defendant’s liability. Instead of getting a conviction but not be allowed to serve an imprisonment sentence, a defendant with a temporary insanity after ‘Vanföreställningen’ can receive a verdict of acquittal due to lack of consciousness. This, as well as the high percentage of acquittals, means an improved compliance with the principle of guilt after ‘Vanföreställningen’. At the same time, there is a risk that the function of the imprisonment prohibition undermines.

Except the new definition's similarity with the imprisonment prohibition, it is also very similar with the definition of defendants who, before the Penal Code, were considered not to have accountability. With this in mind, I claim that 'Vanföreställningen' means a possibility to decide whether a person have the capacity to be responsible or not. With the principle of guilt in consideration the change is greeted. Without interfering with the legislator's work, the Supreme Court's ruling means at least a slight possibility to settle a case based on the defendant's accountability.

Sammanfattning

Frågan om det i svensk rätt existerar en ansvarsbefriande, oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring har stått obesvarad sedan införandet av brottsbalken (1962:700) år 1965. I mars 2020 tog Högsta domstolen (HD) upp frågan till prövning. Målet benämns 'Vanföreställningen' och utgör grunden för examensarbetet.

I 'Vanföreställningen' avvisade HD att det finns en oskriven undantagsregel. Det saknas tillräckligt stöd i rättsläget för att tillämpa undantagsregeln. HD menade att en ansvarsbefriande undantagsregel vid brott som begås under påverkan av tillfällig sinnesförvirring är tätt sammankopplad med frågan om ett eventuellt återinförande av tillräknelighetsläran. Ett sådant återinförande måste lagstiftaren besluta om. I samband med avvisandet av undantagsregeln hänsköt HD därför frågan om tillräknelighet till lagstiftaren. Vid brott som begås under påverkan av tillfällig sinnesförvirring får skuldfrågan tills vidare avgöras genom en vanlig uppsåtsprövning. Fokus för uppsåtsprövningen i dessa fall ligger på det i uppsåtsrekvisitet ingående medvetenhetskravet. Med anledning av det preciserade HD medvetenhetskravet i 'Vanföreställningen'. Den tilltalade i målet friades från ansvar eftersom han vid gärningstillfället inte uppfyllde kravet på medvetenhet.

Syftet med uppsatsen är att utreda vilka effekter 'Vanföreställningen' fått i efterföljande rättstillämpning samt kritiskt granska rättsläget efter HD:s dom. Kritiken bottnar i skuldprincipen. Fokus för uppsatsen ligger på skuldprövningen i fall då en gärning begåtts under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring.

I uppsatsen utreder jag hur rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring har förändrats genom 'Vanföreställningen'. Detta med hjälp av rättsdogmatisk metod. Därefter undersöker jag hur 'Vanföreställningen' tolkas och tillämpas i efterföljande tingsrättspraxis. För att ta reda på det

genomför jag en empirisk studie av tingsrättsavgöranden. I den empiriska studien görs en kvantitativt inriktad analys avseende totalt 31 domar. Av dessa domar analyseras tio domar också kvalitativt.

Genom reflektioner baserade på både uppsatsens rättsdogmatiska del och empiriska studie drar jag slutsatser avseende vilka följder 'Vanföreställningen' fått i efterföljande rättstillämpning. Jag diskuterar bland annat hur rättsläget förhåller sig till skuldprincipens krav. Resultaten av den empiriska studien tyder på att medvetenhetskravet numera ersätter den oskrivna undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring. Den tilltalade frias i 20 procent av de 31 tingsrättsavgörandena. Andelen friande domar är förhållandevis hög vilket talar för att skuldprincipen tillgodoses i högre utsträckning efter 'Vanföreställningen' jämfört med tidigare. Detta trots att HD i 'Vanföreställningen' befäste att den tilltalade måste ha befunnit sig i ett mycket höggradigt förvirringstillstånd för att inte uppfylla medvetenhetskravet. En av orsakerna till andelen friande domar är enligt min mening att rättsläget klargjorts. Före 'Vanföreställningen' rådde osäkerhet kring om undantagsregeln överhuvudtaget kunde tillämpas. Nu är det klarlagt att undantagsregeln inte finns. Det är också klarlagt att det straffrättsliga ansvaret vid tillfällig sinnesförvirring kan och bör avgränsas genom en tillämpning av medvetenhetskravet.

'Vanföreställningen' innehåller en precisering av medvetenhetskravet. HD presenterade på så sätt en ny definition för när medvetenhetskravet *inte* anses uppfyllt. Definitionen ligger mycket nära det tillstånd som aktualiserar det absoluta fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB. Den svenska straffrättsliga systematiken bygger på att psykiskt störda lagöverträdare som huvudregel fälls för sin gärning. Särbehandling sker därefter i påföljdsledet, genom exempelvis möjlighet att överlämna till rättspsykiatrisk vård och en presumtion mot fängelse. Den empiriska undersökningen indikerar att 'Vanföreställningen' resulterat i att tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare i viss mån särbehandlas även vid skuldprövningen. En person som tidigare hade fällts för sin gärning men omfattats av fängelseförbudet kan nu frias helt

med stöd i medvetenhetskravet. Det här innebär ett ökat utrymme att bedöma den tilltalades skuld i enlighet med skuldprincipen. Fängelseförbudet riskerar dock samtidigt att urvattnas.

Den nya definitionen av medvetenhetskravet liknar inte bara rekvisiten för det absoluta fängelseförbudet. Det var nämligen samma kategori av lagöverträdare som ansågs otillräkneliga (och därmed inte kunde hållas straffrättsligt ansvariga) enligt den lag som gällde i Sverige fram till införandet av BrB. Mot bakgrund av detta menar jag att 'Vanföreställningen' i praktiken innebär ett litet steg mot en återinförd tillräknelighetslära. Utrymmet för domstolen att göra en tillräknelighetsliknande bedömning såväl som att meddela en friande dom har ökat. Allt det här helt utan att rubba den svenska straffrätts systematik.

Förkortningar

BrB	Brottsbalken (1962:700).
BrP	Lagen (1964:163) om införande av brottsbalken (promulgationslagen).
BRÅ	Brottsförebyggande rådet.
HD	Högsta domstolen.
JT	Juridisk tidskrift.
NJA	Nytt juridiskt arkiv, avdelning I.
Prop.	Proposition.
RB	Rättegångsbalken (1942:740).
RH	Rättsfall från hovrätterna.
RÅ	Riksåklagaren.
SL	1864 års strafflag.
SOU	Statens offentliga utredningar.

1 Inledning

1.1 Introduktion till uppsatsämnet

P.W. åtalades under våren 2019 för grov misshandel av sin egen mamma. Han var vid tillfället 27 år gammal, psykiskt frisk och tidigare ostraffad. Han använde inte droger och konsumerade inte alkohol i någon större utsträckning.¹ Efter en period av stor stress drabbades han plötsligt av en akut psykos – en icke självförvållad, tillfällig sinnesförvirring. Under psykosen fick han bland annat för sig att hans mamma var besatt av djävulen och försökte därför döda henne. Fråga uppstod om P.W. varit så medveten om vad han gjorde att han kunde anses ha haft uppsåt till gärningen. Därefter om han kunde frias från ansvar med stöd av en oskriven regel om tillfällig sinnesförvirring.²

Frågan om en eventuell undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring har diskuterats sedan brottsbalken (1662:700), BrB, trädde i kraft år 1965.³ I samband med balkens ikraftträdande uttalade chefen för justitiedepartementet att en gärning som begåtts under en icke självförvållad, tillfällig sinnesförvirring inte skulle komma att betraktas som en brottslig gärning enligt samma balk.⁴ Uttalandet har ibland tolkats som att det finns en oskriven ansvarsfrihetsgrund gällande tillfällig sinnesförvirring.⁵ Rättsläget har dock förblivit oklart eftersom varken lagstiftaren eller Högsta Domstolen, HD, tagit ställning till om så är fallet.⁶

¹ Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19.

² NJA 2020 s. 169. Domen redogörs för i sin helhet i uppsatsens kapitel 3.

³ Se t.ex. Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff. samt Borgeke och Månsson (2019) s. 646 ff.

⁴ Prop. 1964:10 s. 107.

⁵ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff. Författarnas direkta ställningstagande i *Kriminalrättens grunder* har ofta hänvisats till och behandlas närmare i uppsatsens kapitel 2.

⁶ Se t.ex. Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff. samt Borgeke och Månsson (2019) s. 646 ff.

I mars 2020 valde HD (äntligen) att ta upp frågan om en oskriven ansvarsfrihetsgrund till prövning. Detta i målet mellan åklagaren och P.W. Det aktuella rättsfallet benämns av HD 'Vanföreställningen'⁷, och utgör grunden för mitt examensarbete.

HD avvisade i domen att det i nuläget finns tillräckligt stöd i rättsläget för att utläsa eller utveckla en oskriven undantagsregel avseende tillfällig sinnesförvirring. Det konstaterades att frågan istället får avgöras genom en vanlig uppsåtsprövning, då särskilt genom en tillämpning av det i uppsåtsrekvisitet ingående medvetenhetskravet.⁸

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med uppsatsen är att utreda vilka effekter 'Vanföreställningen' fått i efterföljande rättstillämpning samt kritiskt granska rättsläget efter HD:s dom. Kritiken bottnar i skuldprincipen. Fokus för uppsatsen ligger på skuldprövningen i fall då en gärning begåtts under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring.

Uppsatsens syfte nås genom följande frågeställningar:

- Har rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring förändrats genom 'Vanföreställningen' och i så fall på vilket sätt?
- Hur tolkas och tillämpas 'Vanföreställningen' i efterföljande tingsrättspraxis?
- Hur förhåller sig dagens rättsläge till skuldprincipens krav?

1.3 Perspektiv

Uppsatsen genomsyras av ett perspektiv som bottnar i de inom straffrätten centrala principerna om skuld och konformitet. Skuldprincipen hör samman med kravet på uppsåt och kan beskrivas som ett skydd mot straffrättsligt

⁷ Jag har för tydlighetens skull valt att i den fortsatta framställningen benämna målet på samma sätt.

⁸ NJA 2020 s. 169 p. 11-12.

ansvar för gärningar man inte kunnat styra över.⁹ Som Cavallin formulerat det:

Straffrätten genomsyras av en grundläggande värdering att göra straffansvar oberoende av slumpen.¹⁰

Skuldprincipen innebär att endast den som kan rå för sin gärning ska hållas ansvarig och straffas för densamma.¹¹ Enligt konformitetsprincipen måste personen också ha haft förmåga och tillfälle att följa lagen, men ändå valt att bryta mot den. En psykiskt störd lagöverträdare har inte alltid en sådan förmåga.¹² Bland annat Asp, Ulväng och Jareborg har motiverat tillämpning av en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring med stöd i konformitetsprincipen. Detta för att skuldprövningen vid tillfällig sinnesförvirring ibland skulle leda till orimliga utfall om en sådan undantagsregel inte kan tillämpas.¹³

Med utgångspunkt i skuld- och konformitetsprincipen är det min farhåga att det eventuellt finns en brist i dagens straffrättsliga system avseende tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare. Kriminalpolitiska överväganden har föranlett att lagöverträdare med långvarig psykisk störning i regel ska kunna fällas för brott för att därefter särbehandlas i påföljdsledet. Till följd av detta är uppsåtsrekvisitet utformat på ett sådant sätt att det i många fall anses uppfyllt även för gärningar som begåtts under en tillfällig psykisk störning eller sinnesförvirring. En väsentlig skillnad är dock att dessa lagöverträdare i många fall saknar vårdbehov. Således finns en risk att tillfällig sinnesförvirring varken tas i "tillräckligt" beaktande vid skuldprövningen eller vid påföljdsbestämningen. Med en ansvarsbefriande undantagsregel skulle, åtminstone vid en första anblick, nyss nämnda problematik kunna undvikas. Eftersom HD nu avvisat en sådan regel, uppstår ett behov av att

⁹ Cavallin (1999) s. 11.

¹⁰ Cavallin (1999) s. 11.

¹¹ Jfr prop. 2012:17 s. 519.

¹² Jfr Jareborg (2001) s. 303 f.

¹³ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 371 ff. Se mer i uppsatsens del 2.

undersöka huruvida gällande rätt möjliggör en rättstillämpning i enlighet med skuld- och konformitetsprincipen.

1.4 Metod och material

1.4.1 Inledning

Den domstol som ska avgöra frågan om straffansvar för en gärningsman som begått brott under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring, ställs inför ett flertal frågor av komplex art. I uppsatsens kapitel två och tre används rättsdogmatisk metod för att kartlägga rättsläget på området. Här ingår mina reflektioner kring vilka teoretiska förändringar 'Vanföreställningen' innebär. I uppsatsens kapitel fyra anläggs istället ett annat angreppssätt. Genom en empirisk studie granskar jag tingsrättsavgöranden i vilka frågor om tillfällig sinnesförvirring aktualiseras. Detta i syfte att utreda hur landets domstolar tolkar och tillämpar HD:s ställningstaganden 'Vanföreställningen'.

1.4.2 Rättsdogmatisk del

Uppsatsen bygger i dess inledande delar på en rättsdogmatisk metod. För att besvara frågan om hur rättsläget sett ut fram till 'Vanföreställningen' söker jag svar i traditionella och allmänt accepterade rättskällor. Lagstiftning, publicerade avgöranden, lagförarbeten och juridisk doktrin behandlas.¹⁴ Dessa viktas mot varandra och tolkas med utgångspunkt i rättskälleläran för att identifiera gällande rätt.¹⁵

Rättsdogmatisk metod används även för ett djupgående referat av 'Vanföreställningen'. HD:s ställningstaganden i domen jämför jag därefter med vad som tidigare gällt på området. Detta för att utröna vilka rättsliga förändringar 'Vanföreställningen' fört med sig. Som kommer att framgå av uppsatsens kapitel två, har rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig

¹⁴ Jfr Kleineman (2018) s. 21.

¹⁵ Jfr Svensson (2018) s. 281.

sinnesförvirring länge varit spretigt och oklart. Vissa aspekter har i och med HD:s dom klargjorts, åtminstone på ett teoretiskt plan.¹⁶

1.4.3 Empirisk studie

Vidare övergår uppsatsen alltså i en studie av underrättsdomar. Både Bennet och Gröning argumenterar för att förekomsten, såväl som behovet av, empiri har ökat inom rättsvetenskapliga studier.¹⁷ För uppfyllandet av examensarbetets syfte vore en granskning av traditionella rättskällor, inklusive publicerade avgöranden, otillräcklig. Omständigheterna i 'Vanföreställningen', såväl som många andra brott begångna under atopiska sinnestillstånd, är synnerligen särpräglade. Det finns därmed en risk att generella resonemang är svårapplicerade även för en van rättstillämpare. Om dessa farhågor stämmer eller inte undersöks bäst genom en studie av förstainstanspraxis.

Jag har av flera anledningar valt att koncentrera den empiriska studien till just tingsrättsavgöranden.

För det första, åskådliggörs vilka problem som är av praktisk betydelse vid tillämpning av de traditionella rättskällorna.¹⁸ Sandgren skiljer mellan gällande rätt i sedvanlig mening, och gällande rätt i faktisk mening. Med gällande rätt i sedvanlig mening åsyftas den rätt som bestäms med hjälp av rättsdogmatisk metod.¹⁹ I det här fallet avses därmed rättsläget så det sett ut fram till och med HD:s avgörande i 'Vanföreställningen'. Med det senare, gällande rätt i faktisk mening, avses istället den rätt som tillämpas i första instans.²⁰ Här avses alltså frågan om hur tingsrätterna tolkar och tillämpar 'Vanföreställningen' när de ställs inför ett brott som begåtts under påverkan av tillfällig sinnesförvirring.

¹⁶ För detta redogörs utförligt i kapitel 3.

¹⁷ Bennet (2020) s. 40 f. och Gröning (2011) s. 218 ff.

¹⁸ Sandgren (1995/96a) s. 732 och Sandgren (1995/96b) s. 1040.

¹⁹ Sandgren (1995/96a) s. 732 och Sandgren (1995/96b) s. 1040.

²⁰ Sandgren (1995/96a) s. 732 och Sandgren (1995/96b) s. 1040.

För det andra, möjliggörs en representativ bild av rättstillämpningen. I landets tingsrätter avhandlas brottmålsrättegångar avseende diverse brottstyper. Högt och lågt. I arbetet med den empiriska studien samlar jag in ett för uppfyllandet av uppsatsens syfte representativt urval av tingsrättsdomar. Jag hämtar materialet genom fyra väl avvägda sökord i databasen Infotorg och sällar därefter utefter olika kriterier.²¹ Kriterierna syftar till att hitta ett representativt urval av tingsrättsdomar i vilka frågan om straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring behandlas. Det är min bedömning att samma representativa bild inte vore möjlig genom att istället granska hovrättsdomar. Alla tingsrättsdomar överklagas inte, varför samma breda underlag inte finns bland hovrättsdomar. Sannolikt överklagas fler domar avseende grövre brottstyper som mord och misshandel, men färre avseende exempelvis ringa stöld. Därav skulle en granskning av hovrättsdomar inte ge samma representativa bild av frågans behandling.

För det tredje, har vid tidpunkten för uppsatsens inlämning drygt ett år gått sedan HD:s avgörande i 'Vanföreställningen'. Allteftersom kommer fler och fler avgöranden att prövas av landets hovrätter. Av dessa kommer ett antal att publiceras. Att om ett tag granska dessa vore väldigt intressant, särskilt mot bakgrund av hovrättens högre ställning i rättskällehierarkin. För uppfyllandet av uppsatsens syfte behöver jag dock undersöka ett brett material, vilket i dagsläget finns bland tingsrättsavgöranden. Intentionen med uppsatsens empiriska del är att identifiera olika tolknings- och tillämpningsalternativ i rättstillämpningen. Jag vill förtydliga att avsikten med den empiriska studien inte på något sätt är att frångå den inbördes hierarki som traditionellt gäller enligt rättskälleläran. En viktig skillnad mellan prejudikat och opublicerade underrättsavgöranden gör sig dock påmind när det gäller kvantiteten. Cavallin menar att författaren genom att studera ett antal tingsrättsdomar kan identifiera mönster, vilka sedan kan användas som ett tolkningsunderlag för överrättspraxis.²²

²¹ Hur urvalet tas fram redogörs för närmare i kapitel fyra.

²² Cavallin (1999) s. 20 f. Cavallin påpekar, utan att närmare gå in på frågan, att det kan diskuteras huruvida en massiv tingsrättspraxis i strid med överrättspraxis skulle kunna

Flera metodologiska överväganden görs i samband med den empiriska studien. Rådande uppfattning tycks vara att arbetets syfte och frågeställningar blir avgörande för de metodval som görs i det specifika fallet.²³ Syftet är i detta fall att utreda vilka effekter 'Vanföreställningen' fått i efterföljande rättstillämpning samt kritiskt granska rättsläget efter HD:s dom. Som nämnts tog HD i domen tydligt avstånd från en oskriven ansvarsfrihetsgrund vid tillfällig sinnesförvirring. Avståndstagandet motiverades med att problematiken kring tillfällig sinnesförvirring hör nära samman med frågan om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit. HD bedömde att man inte kunde tillämpa en ansvarsbefriande regel vid tillfällig sinnesförvirring utan att inkräkta på lagstiftarens område. Tillräknelighet är nämligen en lagstiftningsfråga. HD var därför noga med att avgöra målet mellan åklagaren och P.W. utan att beröra frågan om tillräknelighet. Därför, kunde inte P.W. frias genom att tillämpa en oskriven, ursäktande undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring.²⁴

HD hänsköt samtidigt frågan om tillräknelighet till lagstiftaren. I skrivande stund finns ingen pågående utredning på lagstiftarens bord.²⁵ Vad gäller fram till dess att lagstiftaren aktivt agerar i frågan? Vilka effekter får rådande läge i rättstillämpningen? Mer specifikt – vilka effekter får rådande läge för den enskilde, som under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring begår en brottslig gärning?

Att analysera effekterna, eller genomslaget, av en viss rättskälla fyller enligt Sandgren en viktig funktion inom rättsvetenskapen.²⁶ Detta görs med fördel

anses som gällande rätt. Detta mot bakgrund av underrättspraxis ställning i rättskällehierarkin.

²³ Jfr Svensson (2018) s. 280 f.

²⁴ NJA 2020 s. 169 p. 10-12. För en utförlig redogörelse av domen hänvisar jag till uppsatsens kapitel 3.

²⁵ Justitieminister Morgan Johansson svarar i en kommentar till Sveriges Radios program *Kaliber* att han i dagsläget inte ser något behov av att göra några förändringar på området, Ida Nordén: "Kritik mot att personer med utvecklingsstörning döms för brott", *Kaliber* granskar, <<https://sverigesradio.se/artikel/30-tal-personer-med-svarare-utvecklingsstorning-i-rattpsykiatrin--2>>, besökt 2021-05-05.

²⁶ Sandgren (1995/96a) s. 736 ff.

genom en analys av empiriska studier. Författaren kan då undersöka och analysera hur rättstillämpningen förhåller sig till gällande lagstiftning och/eller prejudikat på det aktuella området.²⁷ För den tillfälligt sinnesförvirrade gärningsmannen är tingsrättens bedömning av allra största vikt. Eftersom HD i 'Vanföreställningen' gjorde vissa uttalanden om hur den bedömningen bör göras, uppstår ett behov av att undersöka vilka praktiska effekter prejudikatet får i rättstillämpningen. Frågans svar beror på hur man i underrättspraxis kommer att hantera bedömningar av uppsåt hos personer som befunnit sig i tillfällig sinnesförvirring. Uppsåtsbedömningen är i allmänhet komplex. I dessa fall, torde den många gånger vara ännu svårare.²⁸

För att tolka materialet i en empirisk studie kan kvalitativ och/eller kvantitativ metod användas. Den förra är vanligast förekommande inom juridiken. Ett prejudikat, såväl som andra traditionella rättskällor, tolkas kvalitativt och ofta spelas ett antal tidigare rättsfall över av ett enda avgörande i HD. En kvalitativ analys av materialet i en empirisk studie kan exempelvis behandla vilka argument som förekommer i domskälen och på vilket sätt ett visst prejudikat används. Bedömningen är mer klassiskt juridisk. En kvantitativ analys besvarar istället frågor om frekvens och mängd av olika variabler. Enligt Sandgren är en kombination av kvalitativ och kvantitativ metod att föredra när ett visst prejudikats genomslag i förstainstanspraxis granskas.²⁹

I detta examensarbete görs först en kvantitativt inriktad analys av totalt 31 tingsrättsdomar. Här granskas exempelvis hur många domar som är friande respektive fällande samt om den oskrivna undantagsregeln uttryckligen nämns i domskälen.

Därefter sker en kvalitativ analys av totalt tio domar. Samtliga domar ingår även i den kvantitativt inriktade analysen. Eftersom 31 domar vore ett för stort antal att granska mer ingående, väljer jag ut fem friande och fem fällande.

²⁷ Sandgren (1995/96a) s. 736 ff.

²⁸ Jfr NJA 2012 s. 45 p. 11-13.

²⁹ Sandgren (1995/96b) s. 1045 f.

Avgörande för urvalet är, utöver att jag vill titta på både friande och fällande domar, att just de här tio domarna har tydliga och utförliga resonemang kring frågan om den tilltalades tillfälliga sinnesförvirring. Vid den kvantitativt inriktade analysen noterar jag att tingsrätternas domskäl varierar kraftigt både i omfattning och tydlighet i slutledningen. Vissa av domarna har mycket kortfattade domskäl.³⁰ För att inte riskera att fylla ut knapphändiga domskäl med för många egna ord, sällar jag bort dessa domar. Jag gör bedömningen att en korrekt och objektiv kvalitativ analys bättre kan genomföras avseende domar med mer utförliga domskäl.

I denna kvalitativa analys identifierar jag vilka argument som förekommer för respektive mot att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande. Dessutom undersöker jag tingsrätternas tolkningar av hur 'Vanföreställningen' bör användas. I många tingsrättsdomar tolkas domen på liknande sätt. I en del fall tolkar den aktuella tingsrätten HD på ett sätt som avviker från resterande tingsrätter. Innehållet i de olika tolkningsmöjligheterna analyserar jag därefter var för sig samt i förhållande till rättsläget i allmänhet.

Förhoppningen med genomförandet av den empiriska studien är, utöver att besvara uppsatsens syfte och frågeställningar, att underlätta bedömningen av straffansvar vid brott som begås under tillfällig sinnesförvirring. Precis som Bennet skriver, kan resultaten även tas i beaktande i diskussionen för eller emot lagstiftarens införande av ett tillräknelighetsrekvisit.³¹ Att genomförandet av en empirisk studie är förenat med en del praktiska såväl som metodologiska svårigheter är givet. Detta i synnerhet för juristen, som under utbildningen framförallt tränas i att använda traditionell, rättsdogmatisk metod.³² Svårigheterna beaktas genom noga överväganden under hela arbetets gång. Jag redogör för och motiverar samtliga överväganden i den empiriska studien. Dessutom finns i uppsatsens avslutande kapitel ett

³⁰ Jag tycker detta faktum är intressant i sig och reflekterar kring det i min analys, kapitel 5.

³¹ Jfr Bennet (2020) s. 42.

³² Jfr Sandgren (1995/96b) s. 1043 f. och Gröning (2011) s. 226 ff.

underavsnitt i vilket jag, i förhållande till uppsatsens slutsatser, reflekterar kring undersökningens begränsningar. Jag lyfter om, och i så fall på vilket sätt, mitt val av metod, mina urval och mina tolkningar av domskäl begränsar undersökningens slutsatser.

1.5 Forskningsläge

Det absolut senaste och mest omfattande verket på området är Bennets doktorsavhandling *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*. Avhandlingen är från år 2020 och omfattar dels en rättsdogmatisk studie, dels en empirisk granskning av både opublicerade underrättsavgöranden och rättspsykiatriska utlåtanden. Bennet har, utöver avhandlingen, författat en artikel för JT innehållande hennes tolkning och reflektioner av 'Vanföreställningen'. Bennet är, såvitt jag vet, den enda i forskarvärlden som hittills kommenterat domen. Givetvis använder jag mig av Bennets båda verk för att skapa mig en god förståelse av den problematik som behandlas i uppsatsen. Hennes empiriska studier utgör också stor inspiration för min egen empiriska undersökning.

Avseende den empiriska studien ger också Sandgren, åtminstone på ett teoretiskt plan, vägledning. Sandgren har författat två omfattande artiklar för JT *Om empiri och rättsvetenskap*. På ett mer praktiskt plan är, utöver Bennet, även Cavallins doktorsavhandling *Skuld till hjälp*. Också denna avhandling innehåller en empirisk studie av skuldkravet i underrättsdomar.

Det har under årens lopp gjorts ett flertal statliga utredningar avseende ändringar och reformer på området. I dessa redogörs ingående för gällande rätt. Olika problem och lösningar diskuteras. Framförallt den senaste, vilken presenterades av Psykiatrilagsutredningen år 2012, använder jag för att skaffa mig kunskap och förståelse för frågans behandling både historiskt och i närtid.

Ytterligare ett verk av stor relevans är *Kriminalrättens grunder*, författad av Asp, Ulväng och Jareborg. Den senaste upplagan utgavs år 2013 och

innehåller en utförlig motivering av författarnas ståndpunkt; det *finns* stöd i rättsläget att tillämpa en oskriven undantagsregel avseende tillfällig sinnesförvirring. Detta ställningstagande har åtskilliga gånger hänvisats till i både debatt och bedömning av om den oskrivna regeln kan tillämpas eller inte. Så även av HD i 'Vanföreställningen', trots att motsatt slutsats alltså nåddes av dess ledamöter.³³

Utöver nyss nämnda verk studerar jag olika arbeten av bland annat professorerna Jareborg och Strahl för att skaffa mig en heltäckande bild av olika straffrättsliga principer och värderingar, uppsåtsprövningen, brottsbalksreformen år 1965 och rättsutvecklingen avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring.³⁴

1.6 Avgränsningar

Uppsatsen avgränsas (i såväl dess rättsdogmatiska som empiriska del) enligt följande.

För det första behandlas huvudsakligen icke självförvållade, tillfälliga sinnesförvirringar. Således avgränsas både *självförvållade* samt *långvariga* tillstånd av sinnesförvirring bort. Vissa av de domar som behandlas berör dock tillstånd som delvis uppstått på grund av den tilltalades föregående bruk av alkohol eller narkotika. I dessa mål gör jag alltså bedömningen att diskussionen som förs i den aktuella tingsrättens domskäl ändå är av relevans för att på ett rättvisande sätt kunna besvara uppsatsens frågeställningar.

Straffansvar vid långvarig psykisk störning aktualiserar delvis andra kriminalpolitiska ställningstaganden än tillfällig sinnesförvirring. Dessa är relevanta för förståelsen av BrB:s systematik och jag redogör för dem av den

³³ *Kriminalrättens grunder* är utgiven år 2013 och ingen av dess författare har än så länge kommenterat domen. Det ska också nämnas att författarna själva, trots sin väl motiverade ståndpunkt, lyfter det faktum att undantagsregelns praktiska betydelse är liten.

³⁴ Jag har också läst delar av Monica Strömmerstedts *Med vett och vilja? - uppsåtets gränser i doktrin och rättspraxis*.

anledningen. Fokus läggs dock på straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring. Ytterligare en orsak till att långvariga tillstånd avgränsas bort från uppsatsen är att jag vill undersöka om undantagsregeln även efter 'Vanföreställningen' lever kvar på något sätt.

Det finns delade uppfattningar kring om det som sägs i 'Vanföreställningen' kan tillämpas på både tillfälliga och långvariga förvirringstillstånd. Skiljaktigheterna gäller framförallt HD:s utlåtanden avseende medvetenhetskravet. Jag undersöker frågan i den fortsatta framställningen.³⁵ Under arbetets gång förhåller jag mig öppen både till alternativet att 'Vanföreställningen' enbart är tillämpligt vid tillfälliga tillstånd, samt att prejudikatet kan appliceras också på långvariga tillstånd. Att långvariga tillstånd avgränsas beror således *inte* på att jag utgår från att 'Vanföreställningen' enbart gäller tillfälliga tillstånd. Som nämnts ovan, beror avgränsningen på vilka kriminalpolitiska ställningstaganden som aktualiseras samt frågan om undantagsregeln på något sätt lever kvar.

För det andra avgränsas den empiriska undersökningen till att enbart omfatta underrättsavgöranden efter 'Vanföreställningen'. Bennet har gjort en omfattande empirisk studie avseende tidigare rättstillämpning och jag hänvisar därför till hennes resultat.³⁶ I min redogörelse för rättsläget bakåt i tiden utgår jag i första hand från klassiska rättskällor.

För det tredje ligger uppsatsens fokus i synnerhet på de subjektiva brottsförutsättningarna i skuldbedömningen. Som kommer att framgå i kapitel 2, innehåller skuldprövningen både objektiva och subjektiva element. Skuldfrågan utgör, tillsammans med påföljdsfrågan, vad som brukar kallas ansvarsprövningen. Kopplingen mellan skuldfrågan och påföljdsfrågan behandlas dock i uppsatsens rättsdogmatiska del. Det kan redan nu

³⁵ Se kapitel 3.3.6 och kapitel 4. Notera att jag enbart undersöker frågan *om* prejudikatet kan tillämpas också vid långvariga tillstånd. *Hur* en sådan tillämpning går till ligger utanför uppsatsen.

³⁶ Bennets studie avser tingsrätts- och hovrättsdomar år 2014, jfr Bennet (2020) s. 289.

understrykas att domstolens bedömning i påföljdsledet är av yttersta relevans avseende gärningsmän med *långvarig* psykisk störning.³⁷

1.7 Disposition

Uppsatsen är disponerad enligt följande.

I uppsatsens kapitel två ligger fokus på rättsläget avseende straffansvar vid brott som begås under tillfällig sinnesförvirring som det sett ut fram till HD:s avgörande i mars 2020. Begreppet tillfällig sinnesförvirring förklaras. Den oskrivna undantagsregeln beskrivs och sätts dessutom i ett sammanhang genom en översiktlig redogörelse av den allmänna straffrätten. Alternativ till en tillämpning av undantagsregeln redogörs för. Dessutom ges en kortfattad historisk överblick avseende frågans reglering, inklusive det tillräknelighetsrekvisit som tillämpades i Sverige fram till införandet av BrB. Slutligen lyfts kritik som framförts avseende rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring. Kritiken är främst hämtad från statliga reformförslag som presenterats (men inte antagits av riksdagen) avseende tillräknelighetsläran återinförande.

Uppsatsen fortsätter i kapitel tre med en djupgående redogörelse av 'Vanföreställningen'. Sakomständigheter såväl som samtliga instansers domskäl och domslut berörs. Givetvis läggs störst vikt vid målets prövning i HD samt HD:s ställningstaganden och bedömning. Kapitel tre innehåller dessutom löpande mina reflektioner avseende hur 'Vanföreställningen' förhåller sig till tidigare rättsläge. Syftet är att belysa på vilka sätt domen förändrat rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring.

Kapitel fyra innehåller en presentation av den empiriska studien. I denna del redogörs inledningsvis för vilka metodologiska överväganden jag gör för att hitta ett representativt urval av tingsrättsdomar. Vidare presenteras först den

³⁷ För denna kategori av lagöverträdare finns exempelvis möjlighet att döma till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § BrB.

kvantitativt inriktade analysen, därefter den kvalitativa analysen. Även i kapitel fyra reflekterar jag löpande kring resultaten. Hela den empiriska studien är utformad i syfte att besvara hur 'Vanföreställningen' tolkas och tillämpas i efterföljande tingsrättspraxis.

I uppsatsens kapitel fem integreras dess rättsdogmatiska del med resultaten av den empiriska studien. Jag utreder vilka effekter 'Vanföreställningen' har fått i den efterföljande rättstillämpningen genom att koppla samman resultaten av kapitel två, tre, och fyra. Jag analyserar dessutom om dagens rättsläge (i teori och praktik) uppfyller skuldprincipens krav. Kapitel fem innehåller också ett resonemang kring eventuella begränsningar det valda tillvägagångssättet medför i förhållande till undersökningens slutsatser.

2 Rättsläget fram till Vanföreställningen

2.1 Inledning

I det följande redogörs för rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring som det sett ut fram till HD:s avgörande i 'Vanföreställningen'.

I kapitel 2.2 beskrivs begreppet *tillfällig sinnesförvirring*. Den oskrivna undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring förklaras ofta i relation till brottsbegreppet.³⁸ Därför följer i kapitel 2.3 en kortfattad redogörelse av brottsbegreppet, inklusive den oskrivna undantagsregelns placering.³⁹

Vidare följer i kapitel 2.4 en sammanfattning avseende den historiska regleringen av tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare. Tillräknelighetsläran, som gällde i Sverige fram till införandet av BrB, lyfts. Därefter redogörs i kapitel 2.5 för nutida reglering av tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare. Avsnittet är uppdelat i ett flertal underrubriker. Först redogörs ingående för den oskrivna undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring. Därefter presenterar jag de olika alternativ till att tillämpa undantagsregeln som i dag finns i svensk rätt. En gärningspersons tillfälliga sinnesförvirring kan nämligen beaktas också genom det i uppsåtsrekvisitet ingående medvetenhetskravet. Dessutom är dagens straffrätt utformad så att psykisk störning beaktas i påföljdsledet. Av relevans vid brott

³⁸ Här avses den modell av brottsbegreppet som beskrivs i exempelvis *Kriminalrättens grunder*.

³⁹ Också innebörden av att uppsatsens fokus ligger på de subjektiva rekvisiten i skuldfrågan tydliggörs genom en redogörelse av brottsbegreppet.

som begås under tillfälliga tillstånd av psykisk störning är främst det absoluta fängelseförbudet.⁴⁰

Sedan införandet av BrB år 1965 har ett antal reformförslag presenterats avseende regleringen av tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare.⁴¹ I kapitel 2.6 redogör jag kortfattat för det senaste reformförslaget, inklusive den huvudsakliga kritik som i förslaget framfördes mot nutida reglering av tillfällig sinnesförvirring.

2.2 Om begreppet tillfällig sinnesförvirring

Med begreppet *tillfällig sinnesförvirring* avses tillstånd i vilka gärningspersonen en kortvarig period inte är vid sina sinnes fulla bruk. Det förvirrade tillståndet kan uppstå av flera olika omständigheter. Som exempel brukar nämnas feber, chock eller slag mot huvudet, förvirring i samband med uppvaknande ur sömn, narkos eller hypnos, omtöckning på grund av medicinering enligt läkares anvisningar samt fall då alkohol eller narkotika tillförts kroppen utan gärningsmannens eget vållande.⁴²

I begreppet *allvarlig psykisk störning* ingår främst tillstånd av psykotisk karaktär som präglas av vanföreställningar, störd realitetsvärdering, hallucinationer och förvirring. Dessutom avses olika grader av demenssymptom, allvarliga depressioner med självmordstankar och olika former av alkoholpsykos.⁴³

⁴⁰ Fängelseförbudet tillhör förvisso påföljdsfrågan (vilken inte är föremål för uppsatsens fokus) men är av betydelse för att dagens rättsläge avseende tillfällig sinnesförvirring ser ut som det gör. Mer om detta i den fortsatta framställningen.

⁴¹ Trots detta har inga omfattande förändringar gjorts. Orsaken bakom är främst att frågan om tillfällig sinnesförvirring inte kan hanteras isolerat från långvariga tillstånd av psykisk störning. Mer om detta i kapitel 2.6.

⁴² Jfr Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 och Bennet (2020/21) s. 183.

⁴³ Jfr Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 373 f.

Vid bedömning av gärningspersonens psykiska störning är främst tre aspekter av relevans. Störningens *varaktighet*, *graden* av störning, och huruvida störningen är *självförvållad* eller inte.⁴⁴ Gemensamt för brott som begås under påverkan av en psykisk störning, är att frågan om gärningspersonen kan hållas moraliskt ansvarig för sin gärning aktualiseras. Frågan kompliceras särskilt gällande *tillfälliga* psykiska störningar, eftersom dessa lagöverträdare ofta mår helt bra igen vid domstillfället.⁴⁵ En *allvarlig psykisk störning* är oftast långvarig, men kan också vara tillfällig. Det innebär att även en tillfällig sinnesförvirring kan vara av så allvarlig grad att den utgör en allvarlig psykisk störning.⁴⁶

2.3 Brottsbegreppet

Traditionellt görs en indelning av brottsbegreppet i en *objektiv* och en *subjektiv* sida.⁴⁷ Indelningen härrör troligtvis från tanken att människan har en kropp och en själ, mellan vilka samstämmighet måste föreligga för att brott ska anses begånget.⁴⁸ Till brottsbegreppets objektiva sida hör rekvisit för otillåten gärning, det vill säga brottsbeskrivningsenlighet (A1) och frånvaro av rättfärdigande omständigheter (A2). Till dess subjektiva sida hör rekvisit för personligt ansvar. Här avses det allmänna skuldkravet (B1) samt frånvaro av ursäktande omständigheter (B2).⁴⁹

⁴⁴ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 373 ff.

⁴⁵ Som kommer att framgå i den fortsatta framställningen är dagens straffrätt utformad så att psykiskt störda lagöverträdare som huvudregel ska fällas för sin gärning för att kunna vårdas. När det gäller tillfälliga tillstånd saknas ofta ett vårdbehov, varför denna grupp av psykiskt störda lagöverträdare varken får sitt tillstånd beaktat vid skuld- eller påföljdsfrågan.

⁴⁶ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 373 f. Om den tilltalades tillstånd klassificeras som en allvarlig psykisk störning eller inte får enligt gällande rätt störst betydelse vid bestämmande av påföljd, se mer i uppsatsens del 2.5.4. om fängelseförbudet mm.

⁴⁷ Jag har valt att beskriva brottsbegreppet i enlighet med *Kriminalrättens grunder*, eftersom författarnas förklaring av brottsbegreppets konstruktion är vanligt förekommande.

⁴⁸ Se t.ex. Jareborg (1969) s. 333.

⁴⁹ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 58 ff. Jag kommer inte i uppsatsen att närmare redogöra för brottsbegreppets objektiva sida. Vad gäller brottsbegreppets subjektiva sida redogörs för de aspekter som är av störst relevans för uppsatsens syfte och frågeställningar; för en mer utförlig beskrivning hänvisar jag till författarnas beskrivning av brottsbegreppet.

Det allmänna skuldkravet framgår av 1 kap. 2 § 1 st. BrB och lyder:

En gärning skall, om inte annat är särskilt föreskrivet, anses som brott endast då den begås uppsåtligen.

Att gärningsmannen uppfyller uppsåts- eller oaktsamhetsrekvisitet är nödvändigt för straffrättsligt ansvar. Rekvisiten begränsar det straffbara området och kan ses som ett skydd – endast den som ”med vett och vilja” begår en straffbar gärning straffas för densamma.⁵⁰ Centralt för den så kallade skuldprincipen är att endast den som kan rå för sin gärning ska hållas ansvarig och straffas.⁵¹ Samma grundtanke kommer till uttryck genom konformitetsprincipen. En person bör inte anses ansvarig för ett brott, om han eller hon inte kunde rätta sig efter lagen. Avgörande för konformitetsprincipen är huruvida gärningspersonen haft *förmåga* och *tillfälle* att efterkomma lagen. Sådan förmåga kan enligt bland annat Jareborg saknas hos en psykiskt störd lagöverträdare.⁵²

Enligt gällande rätt ska dock en vanlig uppsåtsprövning ske även då gärningen begåtts under påverkan av en psykisk störning. Bedömningen är i dessa fall ofta svårare än normalt.⁵³ En rättspsykiatrisk undersökning av om gärningsmannen agerat under påverkan av en allvarlig psykisk störning kan vara till hjälp.⁵⁴ Centralt är att uppsåt föreligger om en ”normal” människa med samma föreställning om sakförhållandena som den psykiskt störde gärningsmannen, skulle ansetts ha agerat med uppsåt. Detta bör, enligt HD, resultera i att uppsåt i de flesta fall föreligger.⁵⁵

⁵⁰ Jfr Strahl (1976) s. 78 f. och RH 2008:90.

⁵¹ Jfr SOU 2012:17 s. 519.

⁵² Jfr Jareborg (2001) s. 303 f. Trots detta tas gärningsmannens psykiska störning enligt svensk rätt hänsyn till först vid bestämmandet av påföljd.

⁵³ Jfr NJA 2012 s. 45.

⁵⁴ Prop. 1990/91:58 s. 502.

⁵⁵ Se t.ex. NJA 2004 s. 702. Antagandet om att uppsåt i de flesta fall torde föreligga vid brott som begåtts under påverkan av en psykisk störning har problematiserats av HD i exempelvis NJA 2012 s. 45. HD angav då att samma antagande *inte* ska förstås så att uppsåtsprövningen i de fall gärningspersonen hade en psykisk störning ska ske med mindre noggrannhet än i andra fall.

Även om gärningsmannen konstateras ha haft uppsåt till den otillåtna gärningen, kan han frias från ansvar om så kallade ursäktande omständigheter föreligger.⁵⁶ Två lagstadgade exempel på sådana omständigheter är excess enligt 24 kap. 6 § BrB och straffrättsvillfarelse enligt 24 kap. 9 § BrB.

Härutöver hävdar ett flertal författare inom den juridiska doktrinen att förekomsten av ytterligare en ursäktande omständighet friar en uppsåtlig gärningsman från ansvar. Det rör sig om en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring som uppstått utan gärningsmannens eget vållande.⁵⁷

2.4 Historisk reglering av tillfällig sinnesförvirring

Fram till BrB:s ikraftträdande år 1965 gällde 1864 års strafflag (SL) i Sverige. 5 kap. 5 § 2 st. SL hade följande lydelse:

Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att ej till sig visste; vare gärning, den han i det medvetlösa tillstånd förövar, strafflös.

Bestämmelsen gav uttryck för ett tillräknelighetskrav hos gärningsmannen och byggde på föreställningen om att vissa människor ansågs straffrättsligt otillräkneliga.⁵⁸ Begreppet tillräknelighet kan jämföras med ansvarsförmåga. Bedömningen tog sikte på om gärningsmannens personliga egenskaper var sådana att denne kunde rå för vad han gjorde och därmed hållas straffrättsligt ansvarig.⁵⁹

Motsvarande bestämmelse saknas i BrB.⁶⁰ Vid framtagandet av samma balk fanns dock ett förslag med innebörd att den som i samband med icke självvållad, tillfällig sinnesförvirring begår brott inte skulle kunna dömas till

⁵⁶ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 369.

⁵⁷ Jfr Strahl (1976) s. 94 f, Jareborg (2001) s. 360 och Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff. Det kan noteras att samma regel i SOU 1988:7 'Frihet från ansvar' föreslogs lagfästas, jfr Borgeke och Månsson (2019) s. 648.

⁵⁸ Jfr Strahl (1965) s. 378.

⁵⁹ Se exempelvis Strahl (1976) s. 76 och Bennet (2020) s. 52.

⁶⁰ I samband med balkens tillkomst avskaffades tillräknelighetsrequisitet helt.

påföljd. Istället för att den här gärningspersonen skulle anses otillräknelig, skulle han alltså gå fri från påföljd. Den föreslagna regleringen vid tillfällig sinnesförvirring uteblev eftersom Lagrådet fann den obehövlig. Lagrådet hävdade nämligen att en gärning som begås av en tillfälligt sinnesförvirrad gärningsman ändå inte kommer att anses som brott, eftersom brist på uppsåt (eller oaktsamhet) föreligger.⁶¹

I BrB infördes därför istället restriktioner avseende vilka brottspåföljder som får användas för de personer som enligt SL ansågs otillräkneliga.⁶² Psykisk störning tas i beaktande först i påföljdsledet. Systematiken i BrB bygger på att brottslighet ses som ett samhällsfenomen, mot vilket samhället måste skyddas. Gärningsmannens personliga ansvar får, jämfört med under SL:s tillämpningstid, ge vika för samhällets intresse av individualpreventiva åtgärder.⁶³ Det gjordes således genom införandet av BrB ett avsteg från konformitetsprincipen och tanken om att bara en person som haft förmåga och tillfälle att rätta sig efter lagen kan hållas ansvarig för att ha brutit mot den.⁶⁴ Tanken var att psykiskt sjuka lagöverträdare ofta skulle bedömas ha haft uppsåt till sitt brott för att kunna dömas till rättspsykiatrisk vård. På så vis skyddas samhället. Tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare, vilka vid domstillfället saknar vårdbehov, skulle frias i enlighet med Lagrådets resonemang.⁶⁵

Efter BrB:s införande har ett flertal förslag avseende återinförandet av ett tillräknelighetsliknande rekvisit vid tillfällig sinnesförvirring lagts fram.⁶⁶ Ett av skälen till att så inte skett är att frågan om straffansvar för tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare inte kan behandlas isolerat från vad som gäller för lagöverträdare med en mer långvarig psykisk problematik. Det

⁶¹ Strahl (1965) s. 378.

⁶² Exempelvis fängelseförbudet och institutet fri från påföljd i 30 kap. 6 § BrB och möjligheten att döma till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § BrB.

⁶³ Jfr Bennet (2020) s. 90.

⁶⁴ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 373.

⁶⁵ Bennet (2020) s. 91.

⁶⁶ Se SOU 1996:185 (Straffansvarets gränser), SOU 2002:3 (Psykisk störning, brott och ansvar) och SOU 2012:17 (Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd).

skulle i så fall krävas en genomgripande förändring av hela BrB:s systematik och hantering av psykiskt störda lagöverträdare.⁶⁷

2.5 Nuvarande reglering av tillfällig sinnesförvirring

2.5.1 Inledning

I följande avsnitt presenterar jag den nuvarande regleringen av tillfällig sinnesförvirring. Den oskrivna undantagsregeln har vid det här laget berörts ett flertal gånger men presenteras i det följande mer ingående.

För det fall gällande rätt *inte* innehåller en oskriven undantagsregel avseende straffrihet vid tillfällig sinnesförvirring, förekommer två alternativa sätt att bemöta problematiken. Det första är att ställning tas till huruvida den tilltalade anses ha varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande. Om kravet på medvetenhet inte uppfylls, kan den tilltalade frias på grund av bristande uppsåt.⁶⁸ Det andra alternativet är att den tilltalades tillstånd tas i beaktande i påföljdsledet. Detta under förutsättning att samtliga rekvisit i brottsbegreppet uppfylls och rätten därmed meddelar en fällande dom.⁶⁹ De två alternativen presenteras i detta kapitel närmre, i kombination med en förklaring av hur alternativen förhåller sig till varandra.

2.5.2 Den oskrivna undantagsregeln

Den oskrivna undantagsregeln fungerar enligt följande. En person begår ett brott under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring.⁷⁰ Rekvisiten för otillåten gärning på brottsbegreppets objektiva sida uppfylls. Brottbeskrivningsenlighet förekommer (A1) och det saknas rättfärdigande omständigheter

⁶⁷ Jfr Borgeke och Månsson (2019) s. 648. För fler argument för och emot en förändring på området se uppsatsens del 2.6.

⁶⁸ Se uppsatsens del 2.5.3.

⁶⁹ Se uppsatsens del 2.5.4.

⁷⁰ För begreppet tillfällig sinnesförvirring hänvisar jag till kapitel 2.2. Brottsbegreppet beskrevs i kapitel 2.3.

(A2). Gällande dess subjektiva sida, det vill säga rekvisiten för personligt ansvar, bedöms följande. Gärningspersonen har agerat med uppsåt till sin gärning (B1). Eftersom gärningen begåtts under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring, förekommer dock enligt den oskrivna undantagsregeln ursäktande omständigheter (B2). Gärningen uppfyller därför inte hela brottsbegreppet, varför gärningspersonen frias från straffrättsligt ansvar.⁷¹

Det kan här noteras två argument som används *för* tillämpning av en oskriven undantagsregel.⁷² Det första handlar om att en motsatt ordning, det vill säga att problematiken enbart tas i beaktande genom medvetenhetskravet och i påföljdsledet, i vissa fall skulle leda till märkliga konsekvenser.⁷³ Som exempel uppges följande scenario.⁷⁴ A och B är på en fest då A, utan B:s vetskap, tillsätter ett narkotiskt preparat till dennes drink. B blir alltså drogad. Preparatet gör att B tillfälligt hamnar i ett tillstånd utom sina sinnens fulla bruk – en tillfällig, icke självvållad sinnesförvirring. I detta tillstånd får B en förvrängd verklighetsuppfattning och begår en uppsåtlig misshandel gentemot C. B kan i efterhand inte minnas eller förklara varför han var upprörd på C. Utan en oskriven, ursäktande regel skulle B i detta fall dömas för uppsåtlig misshandel.⁷⁵

Det andra argumentet leder tillbaka till chefen för justitiedepartementets uttalande i samband med BrB:s ikraftträdande. Han uttalade då att en gärning som begåtts under en icke självförvållad, tillfällig sinnesförvirring inte skulle komma att betraktas som en brottslig gärning enligt BrB.⁷⁶ Uttalandet, i kombination med BrB:s förarbeten i övrigt, har både Strahl och Jareborg

⁷¹ Jfr Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff.

⁷² För en mer utförlig behandling av grunderna för en tillämpning av undantagsregeln hänvisar jag till Bennet (2020/21) s. 185 ff. samt Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff.

⁷³ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 370 ff. För ytterligare stöd för uppfattningen hänvisar författarna bland annat till SOU 1988:7, i vilken Fängelsestraffkommittén bland annat föreslog att tillfällig sinnesförvirring utan egen skuld skulle lagföras som ansvarsfrihetsregel. Trots sin ståndpunkt belyser dock författarna att det är oklart om den oskrivna undantagsregeln accepteras i rättspraxis, se Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 371 not 401.

⁷⁴ Jag har i den fortsatta framställningen valt att kalla exemplet för läroboksexemplet.

⁷⁵ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 371 f. och Bennet (2020/21) s. 185 ff.

⁷⁶ Prop. 1964:10 s. 107.

tolkat så att det finns en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring.⁷⁷

I åtminstone två opublicerade hovrättsfall har den tilltalade friats genom uttrycklig hänvisning till den oskrivna undantagsregeln. Omständigheterna i målen påminde starkt om nyss nämnda läroboksexempel.⁷⁸ Rättstillämpningen har i övrigt varit spretig. I vissa fall har undantagsregeln tydligt avvisats, i andra fall tycks dess grunder ha tillämpats utan att undantagsregeln uttryckligen nämnts. I många fall har straffansvaret istället avgränsats genom en prövning av medvetenhetskravet eller hanterats först vid påföljdsbestämningen.⁷⁹

2.5.3 Om kravet på medvetenhet

En grundläggande förutsättning för att uppsåt ska kunna föreligga är att gärningsmannen uppfyller kravet på medvetenhet. Kravet har tidigare beskrivits som att gärningsmannen ska ha varit i tillräcklig grad medveten (eller i sådan grad medveten) om vad denne gjort att han eller hon kan ha haft uppsåt.⁸⁰ HD har ett flertal gånger använt sig av medvetenhetskravet för att avgränsa det straffrättsliga ansvaret avseende gärningar som begåtts under tillfälliga sinnesförvirringar.⁸¹

I svensk lag saknas en närmare definition av uppsåtsbegreppet inklusive medvetenhetskravet. Det finns heller inga tydliga riktlinjer avseende hur skuldprövningen ska göras vid varken långvariga eller kortvariga atypiska tillstånd. Bennet har efter en ingående granskning av medvetenhetskravet sett indikationer på att medvetenhetskravet i rättstillämpningen många gånger närmast används som en ”kompensatorisk funktion” i dessa fall.⁸² Som en

⁷⁷ Jfr Strahl (1965) s. 370, Jareborg (1969) s. 353 not 102 och Bennet (2020/21) s. 185.

⁷⁸ Se Göta hovrätts dom i mål B 3385-15 och Svea hovrätts dom i mål B 2064-16.

⁷⁹ Jfr Bennet (2020/21) s. 186 ff.

⁸⁰ Jfr RH 2008:90 (Rödeby-målet), NJA 1968 s. 471 och NJA 1969 s. 401.

⁸¹ Se exempelvis NJA 1968 s 471 (om patologiskt rus) och NJA 1969 s. 401 (om diabetiker som under blodsockersänkning befunnit sig i omtöcknat tillstånd).

⁸² Bennet (2020) s. 194. Medvetenhetskravet tycks alltså i vissa fall kompensera för det faktum att svensk rätt varken har ett tillräknelighetsrekvisit eller annan motsvarande

följd av det oklara rättsläget har rätten i varje enskilt fall kunnat tillämpa och tolka medvetenhetskravet på det sätt som ger den mest rimliga utgången i målet.⁸³

Bennet belyser att medvetenhetsbegreppet är rättsdogmatiskt svårdefinierat. Hon har identifierat fyra olika teman för att beskriva fyra olika sätt medvetenhetskravet förstås och tillämpats i rättspraxis. Begreppet medvetenhet har likställts med *vakenhetsgrad*, *avsiktlighet*, *normalitet* respektive *tillräknelighet*.⁸⁴ När medvetenhet har förstås som vakenhetsgrad eller avsiktlighet har rättens bedömning varit nära den som görs avseende rekvisit för otillåten gärning. Vikt har lagts vid gärningsmannens allmänna tillstånd (vakenhetsgrad) vid gärningstillfället eller om gärningen utåt ser ut att ha varit avsiktlig.⁸⁵ Begrepp som ”det medvetna handlandets yttre kännetecken” har diskuterats.⁸⁶ När medvetenhet har förstås som normalitet eller tillräknelighet har prövningen istället haft en starkare koppling till bedömningen av uppsåt.⁸⁷ Rättens bedömning har fokuserat på om gärningen kan betraktas som en för gärningsmannen väntad eller normal reaktion,⁸⁸ eller i vissa fall ännu närmre det klassiska tillräknelighetsrekvisitet.⁸⁹ Enligt Bennets undersökning har HD främst tillämpat medvetenhetskravet i likhet med avsiktlighetstemat.⁹⁰

2.5.4 Om fängelseförbudet m.m.

Av 30 kap. 6 § BrB stadgas en presumtion för att en annan påföljd än fängelse

reglering vilken friar från ansvar vid brott som begåtts då gärningsmannen tillfälligt inte varit vid sina sinnes fulla bruk.

⁸³ Bennet (2020) s. 194.

⁸⁴ Bennet (2020) s. 167 ff. Jag vill i uppsatsen belysa *att* medvetenhetsbegreppet är oklart och *att* medvetenhetskravet tolkats och tillämpats på olika sätt i rättspraxis men kommer inte att närmare redogöra för exakt hur detta gjorts. För en mer ingående granskning hänvisar jag till Bennets doktorsavhandling.

⁸⁵ Bennet (2020) s. 192.

⁸⁶ Jfr Bennet (2020) s. 174 och RH 2008:90.

⁸⁷ Bennet (2020) s. 192.

⁸⁸ Bennet (2020) s. 182.

⁸⁹ Bennet (2020) s. 184 ff.

⁹⁰ Bennet (2020) s. 188. HD bröt dock trenden med ’Vanföreställningen’. Den tolkning av kravet på medvetenhet som gjordes i målet låg mer i linje med en syn på medvetenhet som tillräknelighet. Mer om detta i den fortsatta framställningen.

ska dömas ut när den tilltalade begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Om den tilltalade till följd av den allvarliga psykiska störningen helt har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt, får rätten enligt paragrafens 2 st. aldrig döma till fängelse. För denna kategori av lagöverträdare gäller således ett absolut fängelseförbud.⁹¹ Det absoluta fängelseförbudet aktualiseras när den tilltalade begått gärningen under påverkan av en akut psykos eller liknande tillstånd. Exempelvis vanföreställningar och konfusion (förvirring eller medvetandegrubling) kan medföra att gärningsmannen bedömer och värderar verkligheten på ett för fängelseförbudets tillämpning relevant sätt.⁹² Det kan framhållas att de lagöverträdare som träffas av det absoluta fängelseförbudet är samma kategori som enligt Psykansvarskommitténs förslag om återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit skulle anses otillräkneliga.⁹³

För psykiskt störda lagöverträdare som inte träffas av det absoluta fängelseförbudet *får* fängelse, trots presumtionen mot detsamma, dömas ut om synnerliga skäl föreligger. Det följer av 30 kap. 6 § 1 st. BrB. Här beaktas brottets straffvärde, om den tilltalade saknar eller har ett begränsat vårdbehov, om gärningen begåtts under självförvällat rus samt omständigheterna i övrigt.

Enligt förarbeten ska bedömningen kring huruvida synnerliga skäl föreligger eller inte präglas av restriktivitet. Som huvudregel krävs att brottets straffvärde är minst fyra år. Dessutom ska den tilltalade sakna, eller enbart ha ett begränsat, behov av psykiatrisk vård. Som exempel kan synnerliga skäl anses föreligga när den tilltalade begått ett mycket allvarligt brott under påverkan av ett hastigt övergående psykostillstånd.⁹⁴

Av 29 kap. 3 § BrB framgår omständigheter vilka rätten ska beakta som

⁹¹ De påföljder som aktualiseras är då främst överlämnande till rättspsykiatrisk vård eller skyddstillsyn, jfr prop. 2007/08:97 s. 40.

⁹² Prop. 2007/08:97 s. 40.

⁹³ Se SOU 2002:3 och SOU 2012:17 s. 508. Psykansvarskommittén genomförde och presenterade år 2002 den statliga utredningen *Psykisk störning, brott och ansvar*. Detta och de övriga reformförslagen på området berörs lite i uppsatsens del 2.6.

⁹⁴ Prop. 2007/08:97 s. 37 ff.

förmildrande vid bedömningen av straffvärdet. Enligt 1 st. 2 p. är den tilltalades psykiska tillstånd vid gärningen en av dessa. Om han eller hon på grund av en allvarlig psykisk störning haft nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt ska detta beaktas. Samma gäller om personen annars till följd av en psykisk störning, sinnesrörelse eller av annan orsak haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande. Av förarbeten följer att bestämmelsen kan tillämpas även om den tilltalade vid tillfälle för dom inte längre lider av en psykisk störning.⁹⁵

Institutet fri från påföljd framgår av 30 kap. 6 § 3 st. BrB. Enligt bestämmelsen kan rätten efter en bedömning av paragrafens stycke 1 och 2 nå slutsatsen att den tilltalade ska gå fri från påföljd.⁹⁶

Av 31 kap. 3 § BrB framgår slutligen förutsättningarna för att döma någon till rättspsykiatrisk vård. Centralt är att personen vid domstillfället fortfarande lider av en allvarlig psykisk störning.⁹⁷

2.5.5 Förhållandet mellan kravet på medvetenhet och fängelseförbudet

Den psykiskt störde lagöverträdarens insikter är av relevans både i förhållande till skuldprövningen och påföljdsbedömningen. Det medför att svåra gränsdragningsproblem ibland uppstår i rättstillämpningen.

För att åläggas skuld krävs att gärningsmannen varit i tillräcklig grad medveten om sitt agerande samt haft en viss kognitiv inställning (uppsåt) i förhållande till samtliga rekvisit för den otillåtna gärningen. Uppsåt kan föreligga i olika former, däribland insiktssuppsåt. Bristande insikt i förhållande

⁹⁵ Prop. 2007/08:97 s. 36 f. Av det sagda följer att den tilltalades psykiska tillstånd vid gärningen tas i beaktande både vid bedömningen av brottets straffvärde och vid val av påföljd.

⁹⁶ Det kan noteras att den tilltalade ändå får en fällande dom mot sig.

⁹⁷ Prop. 2007/08:97 s. 37 f. Det är i många fall svårt att avgöra om det är mest fördelaktigt för den tilltalade att bedömas ha en allvarlig psykisk störning (och därmed överlämnas till rättspsykiatrisk vård) eller inte. Mot bakgrund av det ska rätten i bedömningen tillämpa en överviktsprincip, jfr NJA 2004 s. 702.

till uppsåtskravet föreligger om den tilltalade haft en felaktig förutsättning avseende minst ett rekvisit för den specifika gärningen. Insikten bedöms utifrån en snävare mening.⁹⁸

Gärningspersonens insikter om gärningen är av relevans även i förhållande till fängelseförbudet. Den som till följd av en allvarlig psykisk störning helt har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt får inte dömas till fängelse. Insiktsförmågan bedöms då i en vidare mening utifrån en social kontext.⁹⁹

Rent konkret innebär nyss sagda att den tilltalades insikt i förhållande till exempelvis häleribrottet blir av följande relevans. En gärningsperson som tar över en stulen cykel men saknar insikt i förhållande till rekvisitet ”frånhänt annan genom brott” saknar uppsåt och frias därmed från brott. En gärningsperson som istället tar hand om cykeln i tron att hon eller han agerar på uppdrag av utomjordingar som stulit den från människorna döms för gärningen men omfattas av fängelseförbudet.¹⁰⁰

Ytterligare ett exempel för att belysa skillnaden mellan bristande insikt i snäv mening (relevant för uppsåtskravet) respektive bristande insikt i vid mening (relevant för fängelseförbudet) aktualiseras i ’Vanföreställningen’.¹⁰¹ Två situationer skiljs emellan. En person som misshandlar någon han eller hon tror *är* djävulen, saknar uppsåt. Personen har en felaktig föreställning avseende ett rekvisit för gärningen. I detta fall att den man angriper är en *människa*. Personen frias därför från straffrättsligt ansvar. Om personen istället vet att den man misshandlar är en *människa* men tror att denna är besatt av djävulen, föreligger uppsåt i förhållande till rekvisitet *människa*. Däremot kan personen bedömas att till följd av en allvarlig psykisk störning helt ha saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt

⁹⁸ Bennet (2020) s. 364 f.

⁹⁹ Bennet (2020) s. 364 f.

¹⁰⁰ Bennet (2020) s. 365 och SOU 2012:17 s. 564.

¹⁰¹ ’Vanföreställningen’ presenteras i kapitel 3.

handlande efter en sådan insikt. Personen döms då för brott men fängelseförbudet aktualiseras.¹⁰²

2.6 Kritik avseende nuvarande ordning

Sedan införandet av BrB har ett flertal kritiska argument avseende balkens hantering av psykiskt störda lagöverträdare lyfts. Systemet har ansetts oförenligt med skuldprincipen såväl som principen om proportionalitet vid påföljdsbedömningen.¹⁰³ I flera statliga utredningar har förslag lagts fram på olika reformer. Bland annat förespråkas en återgång till den klassiska tillräknelighetsläran. Olika lösningar på frågan om hur brott som begås under icke självförvållad, tillfällig sinnesförvirring har lagts fram.¹⁰⁴ Bland dessa förslag finns bland annat ett lagstadgande av den oskrivna ansvarsbefriande undantagsregeln. Den senaste utredningen som behandlat frågan presenterades av Psykiatrilagsutredningen år 2012.¹⁰⁵ I denna lyftes främst tre problemområden av vikt för en eventuell reform på området. Den psykiskt störde lagöverträdarens vårdbehov, dennes straffrättsliga ansvar samt samhällets skydd mot fortsatt allvarlig brottslighet.¹⁰⁶

I utredningen nämndes bland annat dilemman med att vårdmöjligheter aktualiseras först när den psykiskt störde lagöverträdaren döms för brott. Hela brottsbegreppet, inklusive uppsåt, måste alltså uppfyllas. Utöver att den tilltalade fälls, ska också förutsättningarna för överlämnande till rättspsykiatrisk vård föreligga. Att den psykiskt störde lagöverträdaren ges vård är av intresse och vikt för den enskilde men även ur ett samhälleligt

¹⁰² Jfr Bennet (2020/21) s. 198 och uppsatsens kapitel 3.

¹⁰³ Se t.ex. prop. 2007/08:97 s. 15.

¹⁰⁴ Utredningar har presenterats av Fängelsestraffkommittén i (SOU 1988:7), Straffansvarsutredningen i (SOU 1996:185), Psykansvarskommittén i (SOU 2002:3) och Psykiatrilagsutredningen (SOU 2012:17). Fängelsestraffkommittén föreslog att lagstadga den hittills oskrivna undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring. Psykiatrilagsutredningen föreslog en ny bestämmelse (1 kap. 2a § BrB) innehållande ett tillräknelighetsrekvisit.

¹⁰⁵ Se SOU 2012:17.

¹⁰⁶ SOU 2012:17 s. 509 f. Notera att det i uppsatsen endast återges exempel på problem och argument som lyfts i debatten avseende ett eventuellt återinförande av tillräknelighetsrekvisitet. För en komplett bild hänvisar jag till nyss nämnda utredningar som presenterats genom åren.

skyddsperspektiv.¹⁰⁷

Ett annat dilemma utredningen lyfte är att vårdtidens längd kan skilja sig åt markant från fall till fall. En person som döms för ett grovt brott och överlämnas till rättspsykiatrisk vård kan friskförklaras och släppas fri relativt snabbt. Samtidigt kan en som dömts för ett mindre allvarligt brott behandlas under en mycket längre tid än motsvarande fängelsestraff. Detta inte minst när rättspsykiatrisk vård förenas med särskild utskrivningsprövning. Frågan problematiseras ytterligare av att många psykiskt störda lagöverträdare behöver vård utan att uppfylla rekvisiten för att överlämnas till rättspsykiatrisk vård.¹⁰⁸

Utredningen presenterade också ett tredje problem med nuvarande ordning. Nämligen, att en person som vid gärningstillfället befunnit sig i en akut psykos med förvrängd verklighetsuppfattning kan bedömas ha haft uppsåt till gärningen och dömas till fängelse. Som exempel nämndes i utredningen att någon felaktigt tror att han eller hon befinner sig i krig men förstår att den handling som han eller hon utför innebär att en människa attackeras.¹⁰⁹ Slutligen nämndes, att BrB:s systematik, utan ett tillräknelighetsrekvisit eller motsvarande, skiljer sig från i princip samtliga jämförbara länders.¹¹⁰

Trots omfattande kritik och flera förslag på ändring har inga omfattande ändringar av BrB:s system gjorts.¹¹¹ Regeringen har bekräftat att det finns ett behov av en genomgripande reform av hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare.¹¹² Många remissinstanser har ställt sig positiva till återinförandet av ett tillräknelighetsrekvisit.¹¹³ I propositionen *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare* år 2008 angav dock regeringen att ytterligare överväganden först krävs avseende flera frågor.¹¹⁴ Till följd av BrB:s

¹⁰⁷ SOU 2012:17 s. 510 ff.

¹⁰⁸ SOU 2012:17 s. 510 ff.

¹⁰⁹ SOU 2012:17 s. 512.

¹¹⁰ SOU 2012:17 s. 513.

¹¹¹ Notera dock att mindre ändringar gjorts. Exempelvis genomfördes en begränsad reform av påföljdsregleringen för allvarligt psykiskt störda lagöverträdare år 2008 i linje med prop. 2007/08:97.

¹¹² Prop. 2007/08:97 s. 15.

¹¹³ Bennet (2020) s. 95 f.

¹¹⁴ Prop. 2007/08:97 s. 15.

systematik avseende hantering av psykiskt störda lagöverträdare generellt sett, kan frågan om straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring inte behandlas självständigt.¹¹⁵

¹¹⁵ Jfr Borgeke och Månsson (2019) s. 648.

3 Vanföreställningen

3.1 Inledning

Följande avsnitt innehåller en redogörelse av det rättsfall som ligger till grund för uppsatsen, nämligen 'Vanföreställningen'. Utöver redogörelsen presenterar jag löpande mina reflektioner. I reflektionerna diskuterar jag omständigheter och resonemang vilka jag menar är av särskild relevans för uppsatsen.

I kapitel 3.2 presenteras omständigheterna i målet följt av bedömningen i tingsrätten respektive hovrätten. Därefter följer mina reflektioner kring underrätternas prövning. Vidare kretsar kapitel 3.3 kring målet i HD. Frågan om prejudikatdispens och undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring behandlas. Därefter följer HD:s bedömning av medvetenhetskravet, samt nyssnämnda krav i förhållande till fängelseförbudet. Varje underavsnitt åtföljs av mina reflektioner. Slutligen innehåller kapitel 3.4 sammanfattande reflektioner avseende 'Vanföreställningen'.

3.2 Underrätternas prövning

3.2.1 Omständigheterna i målet

P.W. åtalades vid tingsrätten för grov misshandel. Enligt gärningsbeskrivningen ska P.W. ha misshandlat sin mamma, K.W. Den aktuella natten var han på besök och övernattade hos henne. Han ska då ha knuffat ner henne mot en säng, hållit fast henne och tryckt ner henne mot sängen samtidigt som han tryckt sina fingrar i hennes mun och vänstra öga.¹¹⁶

¹¹⁶ Göta hovrätts dom den 6 augusti 2019 i mål B 2086-19, bilaga B och Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19 s. 3.

P.W. var vid tillfället 27 år gammal och parterna hade en bra relation. P.W. hade före gärningstillfället aldrig haft någon psykisk problematik. Han hade heller aldrig använt droger, haft alkoholproblem eller agerat aggressivt. Av den rättspsykiatriska undersökningen som senare företogs visades däremot att han vid gärningstillfället drabbats av en akut psykos, vilken bedömdes vara ett första skov i en psykisk sjukdom.¹¹⁷

Målsäganden K.W. uppgav i tingsrätten att hon och P.W.s far dagarna före den åtalade gärningen oroades över att sonen visade tecken på stor stress. Bland annat pratade P.W. med henne på ett sätt som ”var olikt denne och framstod som verklighetsfrånvänt med en religiös underton”. Under natten för gärningen vaknade hon av omänskliga skrik varpå hon gick upp och möttes av P.W. Han anföll och misshandlade henne samtidigt som han skrek "vik hädan Satan" och "jag ska döda dig din djävul". Målsäganden uppfattade det som att P.W. såg djävulen i henne.¹¹⁸

P.W. förnekade i första hand gärningen, och bestred i andra hand ansvar under åberopande av bristande uppsåt att skada K.W. Han uppgav att han varken är religiös eller bekant med de uttryck hans mor påstått att han använde under natten.¹¹⁹

Av utredningen i övrigt framgick att P.W. kort efter händelsen påträffades i källaren till ett flerfamiljshus en bit ifrån K.W.s bostad. Han var naken och blodig och uppfattades av vittnen som apatisk. Han sa att han var Guds son eller Guds barn samt att han sett djävulen i sin mamma och dödat/velat döda henne. Hans blod påträffades vid ett krossat fönster på övervåningen där K.W. blivit misshandlad samt på husets fasad. Blodspår, inklusive en blodig snöängel, identifierades på sträckan mellan K.W.s hus och flerfamiljshuset.¹²⁰

¹¹⁷ Överklagandeskriften s. 2 f.

¹¹⁸ Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19 s. 3 f.

¹¹⁹ Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19 s. 4 f.

¹²⁰ Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19 s. 3 ff.

3.2.2 Tingsrättens bedömning

Tingsrätten fann det visat att P.W. misshandlat K.W. i enlighet med åklagarens gärningsbeskrivning.¹²¹

Tingsrätten prövade därefter P.W.s uppsåt. Av den rättspsykiatriska undersökningen framgick att han lidit av en sinnesförvirring med vanföreställningar som nedsatt hans förmåga att inse gärningens innebörd. Tingsrätten konstaterade att det straffrättsligt görs en åtskillnad mellan att misshandla en person man tror är *besatt av djävulen*, och en person man tror *är* djävulen. Det förstnämnda scenariot är straffbart. I det senare föreligger däremot uppsåtsbrist eftersom djävulen per definition inte är en person enligt BrB. Tingsrätten ansåg att P.W. begick gärningen under uppfattningen att hans mamma var besatt av djävulen. Trots sin psykiska ohälsa bedömdes han ha haft insiktsuppsåt i förhållande till att misshandla sin mor. Tingsrätten dömde honom för grov misshandel.¹²²

3.2.3 Hovrättens bedömning

Domen överklagades. P.W. anförde i första hand att det inte var han som misshandlade hans mamma. I andra hand att han inte hade uppsåt att misshandla sin mor, alternativt att han skulle gå fri från ansvar eftersom hans handlande med hänsyn till hans psykiska tillstånd vid gärningen skulle vara ursäktligt.¹²³

I linje med tingsrätten bedömde hovrätten att P.W. misshandlat sin mamma i enlighet med gärningsbeskrivningen. Därefter prövades hans ena andrahandsinvändning. Hade P.W., med hänsyn till sin psykiska sjukdom, uppsåt till att det var mamman han attackerade? Det i uppsåtsrekvisitet ingående medvetenhetskravet lyftes. Hovrätten bedömde att målsägandens och vittnens uppgifter om vad P.W. sa under och efter misshandeln bevisade

¹²¹ Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19 s. 6.

¹²² Linköpings tingsrätts dom den 3 juni 2019 i mål B 551-19 s. 6 f.

¹²³ Göta hovrätts dom den 6 augusti 2019 i mål B 2086-19 s. 3.

att han var i tillräcklig grad medveten om att det var just hans mamma han misshandlade. Eftersom medvetenhetskravet ansågs uppfyllt bedömdes han ha haft uppsåt trots att han vid gärningen befann sig i ett psykotiskt tillstånd med förvrängd verklighetsuppfattning.¹²⁴

Hovrätten prövade också P.W.s alternativa andrahandsinvändning. Kunde hans handlande, med hänsyn till hans sjukdomstillstånd, anses vara ursäktligt och därmed fria honom från ansvar? Hovrätten avgjorde frågan med utgångspunkt i 24 kap. 9 § BrB, det vill säga bestämmelsen om straffrättsvillfarelse. Det konstaterades att bestämmelsen inte var tillämplig i fallet.¹²⁵ Hovrätten fastställde tingsrättens domslut.¹²⁶

3.2.4 Mina reflektioner

Varken tingsrätten eller hovrätten bedömde huruvida en oskriven undantagsregel kunde tillämpas i fallet. Båda underrätternas bedömningar kretsade istället kring P.W.s uppsåt i förhållande till rekvisitet att den han misshandlade var en människa, närmare bestämt hans mamma. Hovrätten valde dessutom att diskutera P.W.s invändning om ansvarsfrihet i relation till bestämmelsen om straffrättsvillfarelse men inte tillfällig sinnesförvirring.

Att den oskrivna undantagsregeln inte alls diskuterades kan ha olika förklaringar. Antingen ansåg både tingsrätten och hovrätten att det var uppenbart att undantagsregeln inte kunde tillämpas i målet. Denna förklaring tycks dock märklig. Som kommer att framgå i nästa avsnitt, gjorde HD bedömningen att undantagsregeln var aktuell nog för att meddela prejudikatdispens. Mer troligt är därför, att både tingsrätten och hovrätten avstod från att behöva hantera ett sedan länge oklart rättsläge.

¹²⁴ Göta hovrätts dom den 6 augusti 2019 i mål B 2086-19 s. 3 f.

¹²⁵ Göta hovrätts dom den 6 augusti 2019 i mål B 2086-19 s. 4.

¹²⁶ Göta hovrätts dom den 6 augusti 2019 i mål B 2086-19 s. 1.

3.3 Målet i HD

3.3.1 Prejudikatdispens?

P.W. överklagade hovrättens dom och yrkade dels att HD skulle bevilja prövningstillstånd, dels att HD skulle frikänna honom från ansvar för grov misshandel.¹²⁷ HD får enligt 54 kap. 10 § rättegångsbalken (1942:740), RB, meddela så kallad *prejudikatdispens* om det är av vikt för ledning av rättstillämpningen att ett visst överklagande prövas. Försvaret anförde att det i målet förelåg två sådana grunder.

Den första av de två grunderna handlade om beviskrav och frågan om det kunde anses styrkt att P.W. insett att det var en annan människa han misshandlade.¹²⁸

Den andra grunden avsåg frågan om det existerar en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring. Försvaret gjorde gällande att P.W.s tillstånd vid gärningen skulle jämföras med tillfällig sinnesförvirring. Det framhölls att han aldrig tidigare befunnit sig i ett liknande tillstånd och heller inte vållat sitt tillstånd själv. Därmed skulle han enligt den oskrivna undantagsregeln frias.¹²⁹

Riksåklagaren (RÅ) bestred ändring av hovrättens dom samt avstyrkte prövningstillstånd.¹³⁰ Hon hävdade att underinstanserna redan avgjort målet i överensstämmelse med fast praxis. Med det avsåg hon att underinstanserna gjort en vanlig uppsåtsprövning trots P.W.s psykiska störning vid gärningstillfället.¹³¹

¹²⁷ Överklagandeskriften s. 1.

¹²⁸ Överklagandeskriften s. 2 f. Försvaret menade att HD måste befästa att det straffrättsliga beviskravet ”utom rimligt tvivel” ska gälla även för bevisning i fråga om en gärningsmans uppsåt. Eftersom frågan om beviskrav inte är relevant för uppsåtsens syfte och frågeställningar avgränsas den här delen av prövningen från den fortsatta framställningen.

¹²⁹ Överklagandeskriften s. 3.

¹³⁰ Svarsskrivelsen s. 1.

¹³¹ Svarsskrivelsen s. 2 f. RÅ hänvisade bland annat till NJA 2012 s. 45, i vilket HD prövat frågan om uppsåt vid gärningar som begåtts under påverkan av psykisk störning.

Dessutom hävdade RÅ att ett frångående från den praxis som finns kring uppsåtsprövning vid gärningar som begåtts under påverkan av psykisk störning, måste vara en fråga för lagstiftaren att ta ställning till.¹³² RÅ gjorde inga direkta yttranden avseende en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring. Istället lyfte hon att frågan om straffansvar vid tillfälliga tillstånd av psykisk störning inte kan hanteras isolerat från långvariga tillstånd.¹³³ Hon redogjorde för dagens straffrättsliga systematik, i vilken psykisk störning beaktas i påföljdsledet. Vidare beskrev hon de statliga utredningar som genomförts i frågan om att återinföra otillräknelighet som ansvarsfrihetsgrund. Hon upprepade att ingen av förslagen genomförts.¹³⁴ Det här bottenar, enligt RÅ, i att ytterligare lagstiftning samtidigt måste införas. Detta för att möjliggöra bland annat att samhället skyddas mot fortsatt brottslighet och att skadeståndsanspråk i samband med brott kan beaktas trots friande dom.¹³⁵

HD meddelade prövningstillstånd i målet. Av domskälen framgår att HD avsåg att ta ställning i två prejudicerande frågor. Hade P.W., trots att han vid gärningen befunnit sig i ett ”akut psykotiskt tillstånd med bristande och snedvriden verklighetsuppfattning” uppfyllt det i uppsåtsrekvisitet ingående medvetenhetskravet? Och skulle han potentiellt kunna frias från ansvar på grund av en oskriven regel om tillfällig sinnesförvirring?¹³⁶

3.3.2 Mina reflektioner

Som jag ser det, framkommer en väsentlig skillnad mellan försvarets överklagande och RÅ:s svarsskrivelse. Skillnaden ligger i hur man

¹³² Svarsskrivelsen s. 3 ff.

¹³³ Som framgått av uppsatsens kapitel 2 är detta faktum den främsta anledningen till att rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring länge förblivit oklart.

¹³⁴ Svarsskrivelsen s. 3 ff.

¹³⁵ Svarsskrivelsen s. 7 f. Avslutningsvis konstaterade RÅ att bestämmelsen om straffrättsvillfarelse i 24 kap. 9 § BrB inte var tillämplig i fallet, se s. 8 f.

¹³⁶ NJA 2020 s. 169 p. 1. Prövningstillståndet avsåg således inte frågan om hur misshandeln ägt rum eller om det P.W. begått den åtalade gärningen. Prövningstillståndet meddelades med utgångspunkt i vad hovrätten funnit utrett om den åtalade gärningen, jfr p. 5 i samma dom.

lagtekniskt ser på frågan om ansvarsfrihet vid tillfällig sinnesförvirring. Försvaret tycks, i enlighet med exempelvis *Kriminalrättens grunder*, hävda att en undantagsregel skulle kunna tillämpas utan en större reform. Detta i form av en oskriven undantagsregel. Genom en sådan regel kan gärningspersonen bedömas ha haft uppsåt till sin gärning, men ändå frias från straffrättsligt ansvar. Ett sådant friande förutsätter dels att förvirringen uppstått utan eget vållandet. Dels att förvirringen är tillfällig. Vid just tillfällig sinnesförvirring saknas generellt sett både vårdbehov (för den enskilde lagöverträdaren) och skyddsbehov (för samhället).

RÅ ser istället frågan om straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring i ett större sammanhang. Utan att uttryckligen bemöta en oskriven undantagsregel diskuterar RÅ frågan om tillräknelighet. Av uppsatsens kapitel 2 framgår förvisso att undantagsregeln bara haft ett litet inslag i tidigare rättspraxis. RÅ har således rätt i att fast praxis istället är att ansvarsfrågan avgörs genom en prövning av den psykiskt störde lagöverträdarens uppsåt. Trots detta, är det enligt min mening märkligt att RÅ inte tar ställning kring huruvida en oskriven undantagsregel vore förenlig med gällande rätt. Detta inte minst mot bakgrund av att den oskrivna undantagsregeln diskuterats både i doktrin och statliga utredningar.¹³⁷

Som kommer att följa av den fortsatta framställningen, bemötte HD i sin prövning både försvarets och RÅ:s argument. När målet nådde HD, gavs chansen att äntligen skapa klarhet på området. Prejudikatet aktualiserar, som jag ser det, ställningstaganden såväl som ytterligare frågor rörande flera aspekter. Hur bör medvetenhetskravet tillämpas? Finns det en undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring? Och hur förhåller sig frågan om ansvarsfrihet vid tillfällig sinnesförvirring till BrB:s systematik och ett eventuellt tillräknelighetsrekvisit?

¹³⁷ Jfr uppsatsens kapitel 2.

3.3.3 Tillfällig sinnesförvirring

HD konstaterade att det i gällande rätt *inte* finns tillräckligt stöd för att tillämpa en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring.¹³⁸ Om ett krav på tillräknelighet i framtiden ska återinföras i svensk rätt är upp till lagstiftaren att ta ställning till.¹³⁹

Till stöd för sin slutsats redogjorde HD för rättsliga utgångspunkter avseende tillfällig sinnesförvirring, historiskt sett.¹⁴⁰ Det konstaterades att det funnits olika uppfattningar kring om det skulle finnas en oskriven ansvarsfrihetsgrund gällande tillfällig sinnesförvirring eller inte och att rättsläget bedömts som osäkert.¹⁴¹ HD framhöll också att samma oskrivna regel haft låg inverkan på rättstillämpningen. Istället har en vanlig uppsåtsprövning gjorts även i fall då den tilltalade agerat under tillfällig sinnesförvirring.¹⁴² Skuldfrågan ska därför, fram till dess att lagstiftaren tar ställning i frågan om tillräknelighet, även fortsättningsvis göras genom en prövning av medvetenhetskravet.¹⁴³

3.3.4 Mina reflektioner

HD avvisade alltså en ursäktande undantagsregel vid gärningar som begås under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring. Det kan nämnas att frågan mot bakgrund av systematiken i brottsbegreppet egentligen aldrig aktualiserades i målet.¹⁴⁴ Den oskrivna undantagsregeln kan fria en gärningsman som bedöms ha haft uppsåt till sin gärning, men befunnit sig i en tillfällig sinnesförvirring vilken uppstått utan eget vållande. HD inledde prövningen med att ta ställning kring existensen av den oskrivna undantagsregeln. Vid det laget hade HD ännu inte bedömt frågan om P.W.

¹³⁸ NJA 2020 s. 169 p. 11-12.

¹³⁹ NJA 2020 s. 169 p. 11-12. HD hänsköt uttryckligen frågan om ett eventuellt återinförande av tillräknelighetsläran till lagstiftaren.

¹⁴⁰ Jfr uppsatsens del 2.

¹⁴¹ NJA 2020 s. 169 p. 6-10.

¹⁴² NJA 2020 s. 169 p. 6-10.

¹⁴³ NJA 2020 s. 169 p. 11-12.

¹⁴⁴ Detta åtminstone i enlighet med modellen i *Kriminalrättens grunder*. I modellen placeras uppsåtsprövningen i steg B1 och den oskrivna undantagsregeln i steg B2.

hade uppsåt till sin gärning.¹⁴⁵ Frågan om han kunde frias på grund av ursäktande omständigheter var således irrelevant i målet. Att HD ändå valde att ta upp frågan berodde troligtvis på behovet av ett tydliggörande av rättsläget.

Jag vill kort lyfta att HD uttalade sig i en fråga som enligt mig inte aktualiserades i målet. Ett uttalande av det här slaget brukar kallas för *obiter dictum*. Begreppet tar sikte på situationer då en domstol uttalar sig i en rättslig fråga utöver vad som är relevant för målets avgörande.¹⁴⁶ Uttalanden av det här slaget kan, åtminstone i teorin, problematiseras av flera anledningar. Exempelvis är underinstanserna inte skyldiga att följa obiter-uttalanden, vilket i förlängningen skulle kunna skapa auktoritära dilemman för HD. Men med obiter-uttalanden följer även möjligheter. Däribland vikten av att oklara rättsområden utreds.¹⁴⁷ Det sistnämnda argumentet gör sig särskilt gällande avseende frågan om en eventuell undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring. Om en sådan undantagsregel existerar eller inte har varit oklart i decennier.

Vid avgörandet i 'Vanföreställningen' tror jag inte att HD hade för avsikt att göra ett obiter-uttalande. Istället verkar avvisandet av undantagsregeln utgöra en förutsättning för att utförligt precisera hur bedömningen av medvetenhetskravet ska göras.¹⁴⁸ För det fall HD skulle ha kommit fram till motsatt slutsats (att en undantagsregel existerar) hade domskälen nog sett annorlunda ut. Större fokus hade legat på undantagsregeln medan medvetenhetskravet hade hamnat i bakgrunden. Dessutom, skulle man kunna tänka sig fler möjliga utformningar av den oskrivna undantagsregeln än den som anges av författarna till *Kriminalrättens grunder*. Mot bakgrund av detta

¹⁴⁵ Av nästkommande underavsnitt framgår dessutom att P.W. *inte* bedömdes ha haft uppsåt.

¹⁴⁶ Jfr Gregow (2015/16) s. 36. Obiter dictum kallas i rättsliga sammanhang ofta bara för *obiter*. För ett mer utförligt resonemang kring problem och möjligheter med obiter-utlåtandet hänvisar jag till Gregow.

¹⁴⁷ Jfr Gregow (2015/16) s. 48 f.

¹⁴⁸ Se nästa underavsnitt.

kan undantagsregeln, enligt mig, ändå anses ha haft indirekt relevans för målets avgörande.

Som jag ser det består motiveringen bakom avvisandet av den oskrivna regeln av två huvudsakliga argument. För det ena gjorde HD bedömningen att det i nuläget inte finns tillräckligt stöd i rättsläget för att utläsa eller utveckla en undantagsregel. För det andra ansågs att frågan ska avgöras av lagstiftaren – inte av HD.

Vad gäller stödet i rättsläget kan konstateras att rättstillämpningen under flera decennier varit spretig avseende tillämpningen av en eventuell undantagsregel. Det faktum att en sådan faktiskt har tillämpats uttryckligen av två hovrätter tyder dock på att det funnits visst stöd för undantagsregeln. Att regeln inte tillämpats uttryckligen mer rutinartat kan bero på flera orsaker. Som nämnts ovan, valde både tingsrätten och hovrätten i 'Vanföreställningen' att inte ens nämna undantagsregeln. Detta trots att den uttryckligen åberopades av försvaret åtminstone i hovrätten. Möjligtvis, har det tidigare funnits en ovilja att hantera och eventuellt tillämpa undantagsregeln. En sådan tillämpning har nämligen krävt svåra överväganden mot bakgrund av det osäkra rättsläget. En annan orsak till att undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring sällan tillämpats bottnar troligen i det faktum att det är just ett undantag. Jag vill också lyfta att den oskrivna regeln såvitt jag vet inte mötts av kritik i den juridiska doktrinen. Enighet tycks råda kring det faktum att den tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdaren inte ska hållas straffrättsligt ansvarig. Detta har även varit lagstiftarens avsikt vid införandet av BrB. HD uttryckte inte heller i 'Vanföreställningen' något principiellt motstånd mot tesen att ett brott som begås under tillfällig sinnesförvirring ska vara fritt från straffrättsligt ansvar.

Avseende frågans hänskjutande till lagstiftaren kan ifrågasättas i vilken grad den oskrivna undantagsregeln hör samman med frågan om tillräknelighet. En sådan regel borde, i enlighet med resonemanget i bland annat *Kriminalrättens grunder*, kunna placeras inom ramen för brottsbegreppet. Detta åtminstone

till dess att lagstiftaren tar ett aktivt ställningstagande kring huruvida straffrätten bör reformeras och innehålla ett explicit krav på tillräknelighet.

3.3.5 HD om kravet på medvetenhet

HD frikände P.W. från straffrättsligt ansvar. P.W. uppfyllde vid gärningstillfället inte kravet på medvetenhet, varför han inte bedömdes ha haft uppsåt till sin gärning.¹⁴⁹ Till stöd för slutsatsen angav HD följande.

P.W. befann sig enligt det rättspsykiatriska utlåtandet¹⁵⁰ i en akut psykos under gärningstillfället.¹⁵¹ Psykosen bestod i ett ”höggradigt förvirrings- och omtöckningstillstånd, där hans medvetande har varit påtagligt grumlat och hans verklighetsuppfattning har varit helt snedvriden [...]”. Han agerade desorienterat, obegripligt och personlighetsfrämmande. Han var vid tillfället inte kontaktbar och saknar egentligen helt minne av händelseförloppet.¹⁵²

HD anförde att en gärningsperson som vid gärningen haft ett ”grumlat” medvetande saknar uppsåt i straffrättslig mening.¹⁵³ För medvetenhetskravets uppfyllande krävs att gärningsmannen ska vara i tillräcklig grad medveten om sitt agerande. Mer preciserat innebär det, enligt HD, att ”gärningsmannen vid sitt handlande måste ha ett visst mått av basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företas”.¹⁵⁴ P.W. saknade enligt HD en sådan basal grundförståelse.¹⁵⁵

Uppsåtsbrist till följd av grumlat medvetande kan enligt HD bara aktualiseras när gärningsmannen befunnit sig i ett höggradigt förvirrings- och omtöckningstillstånd. En allvarlig psykisk störning i form av en ”akut psykos

¹⁴⁹ NJA 2020 s. 169 p. 24.

¹⁵⁰ Enligt det rättspsykiatriska utlåtandet bedömdes P.W. ha en allvarlig psykisk störning både vid gärningstillfället och undersökningstillfället.

¹⁵¹ NJA 2020 s. 169 p. 22-23.

¹⁵² NJA 2020 s. 169 p. 22-23.

¹⁵³ NJA 2020 s. 169 p. 14.

¹⁵⁴ NJA 2020 s. 169 p. 14.

¹⁵⁵ NJA 2020 s. 169 p. 24.

med bristande verklighetsuppfattning” är enligt HD ett sådant exempel.¹⁵⁶
P.W. befann sig alltså i det beskrivna tillståndet.¹⁵⁷

Att gärningsmannen till följd av en psykisk störning har en ”helt felaktig uppfattning om motivbilden eller andra bakomliggande förhållanden” hindrar däremot *inte*¹⁵⁸ att han eller hon bedöms ha uppfyllt kravet på medvetenhet.¹⁵⁹

3.3.6 Mina reflektioner

Vad gäller kravet på medvetenhet innebär HD:s dom en precisering, och möjligtvis även en ökad flexibilitet av kravets tillämpning. Preciseringsen består i att medvetenhetskravet inte bara avgörs baserat på om den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande för att ha haft uppsåt. I detta ligger nämligen också en ”basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företogs”. Vilka konsekvenser preciseringen kommer att få i den fortsatta rättstillämpningen är svårt att bedöma. Att tillräcklig grad av medvetenhet inte längre räcker för att tillskrivas uppsåt skulle kunna verka åt två håll. Utrymmet att meddela en friande dom på grund av att medvetenhetskravet inte uppfyllts kan antingen ha utvidgats eller minskats.

Avseende flexibiliteten noterar jag att HD:s domskäl i förhållande till båda underinstanserna innehåller ett betydligt mer detaljrikt återgivande av händelseförlopp såväl som sinness tillstånd hos P.W. Mycket av informationen är hämtad från den rättspsykiatriska utredningen. HD har alltså valt att lyfta ett antal olika omständigheter vilka talar för att P.W. vid gärningen inte var vid sina sinnes fulla bruk. Det här vill jag med *försiktighet* diskutera mot Bennets hypotes om att medvetenhetskravet kan tolkas och tillämpas på olika sätt beroende på önskat utfall.¹⁶⁰ Enligt min uppfattning, kan HD:s detaljrika återgivande tyda på att HD ville meddela en friande dom mot P.W. Eftersom

¹⁵⁶ NJA 2020 s. 169 p. 14.

¹⁵⁷ NJA 2020 s. 169 p. 22-23.

¹⁵⁸ Min kursivering.

¹⁵⁹ NJA 2020 s. 169 p. 14.

¹⁶⁰ Se uppsatsens del 2 om kravet på medvetenhet.

så inte kunde ske med hjälp av en oskriven undantagsregel, tolkades och tillämpades medvetenhetskravet på ett sätt som möjliggjorde ett friande. På motsatt sätt angav underinstanserna mycket få faktorer vilka talade för att P.W. inte varit medveten om sitt handlande. Därmed kunde han fällas till ansvar.¹⁶¹

Dessvärre tror jag att HD:s precisering av medvetenhetskravet riskerar att försvåra den redan komplicerade uppsåtsprövningen ytterligare. Enligt HD utgör en ”akut psykos med bristande verklighetsuppfattning” ett exempel på när medvetenhetskravet *inte* uppfyllts. Att gärningsmannen däremot till följd av en psykisk störning har en ”helt felaktig uppfattning om motivbilden eller andra bakomliggande förhållanden” är dock helt förenligt med ett uppfyllt medvetenhetskrav. Med andra ord, används i ’Vanföreställningen’ ett flertal utförliga beskrivningar av olika tillstånd. Att utröna innebörden av de olika tillstånden för att applicera i ett konkret fall, kan i många fall bli en utmaning för rättstillämparen.

Vidare noterar jag att det inte uttryckligen framgår av HD:s domskäl om resonemanget kring medvetenhetskravet enbart avser tillfälliga förvirringstillstånd, eller också är tillämbart vid mer långvariga tillstånd. Eftersom domen avser en tillfällig sinnesförvirring (hos P.W.) kan å ena sidan slutsatsen dras att HD:s tolkning av medvetenhetskravet gäller istället för en oskriven undantagsregel. Å andra sidan kan vikt läggas vid att HD faktiskt inte uttryckte en koppling till just tillfälliga tillstånd. Slutsatsen blir då istället att preciseringen av medvetenhetskravet är tillämbbar oberoende av den psykiska störningens varaktighet.¹⁶²

¹⁶¹ Jag uppmanar dock läsaren till försiktighet i tolkningen av just det här resonemanget. Min avsikt är inte att kritisera domarkåren för att döma efter eget tycke och smak, utan att belysa skillnaderna i hur medvetenhetskravet tillämpats.

¹⁶² Frågan behandlas mer i kapitel 4, i vilken jag undersöker tingsrätternas olika tolkningar.

3.3.7 HD om medvetenhetskravet i förhållande till fängelseförbudet

HD uttalade slutligen att uppsåtsbrist på grund av grumlat medvetande bara kommer att föreligga i ett fåtal fall. Bara en begränsad del av de lagöverträdare som omfattas av det absoluta fängelseförbudet i 30 kap. 6 § 2 st. BrB kommer att frias på grund av bristande uppsåt.¹⁶³

3.3.8 Mina reflektioner

'Vanföreställningen' har påverkan också på fängelseförbudet. HD preciserade kravet på medvetenhet. Den tilltalade ska ha haft en "basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företogs".¹⁶⁴ Sådan basal grundförståelse kommer enligt HD enbart att saknas i ett fåtal fall. Exempelvis när den tilltalade haft en allvarlig psykisk störning i form av en akut psykos med bristande verklighetsuppfattning.¹⁶⁵ Formuleringen har slående likhet med det absoluta fängelseförbudet. Förbudet aktualiseras enligt 30 kap. 6 § 2 st. BrB när den tilltalade till följd av en allvarlig psykisk störning helt har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt.

Risk uppstår att bedömningarna överlappar. Ett sådant överlappande skulle kunna urholka fängelseförbudet. Också möjligheterna att tillgodose psykiskt störda lagöverträdarens vårdbehov samt samhällets skydd mot fortsatt brottslighet riskeras. HD har försökt avvärja problematiken genom att uttala hur de olika prövningarna förhåller sig till varandra. Uppsåtsbrist i form av ett grumlat medvetande kommer nämligen enligt HD endast att träffa en liten del av de lagöverträdare som faller under det absoluta fängelseförbudet.

'Vanföreställningen' innebär dock att den tilltalades insikter i förhållande till den begångna gärningen kompliceras ytterligare. Som redogjordes för i

¹⁶³ NJA 2020 s. 169 p. 16.

¹⁶⁴ NJA 2020 s. 169 p. 14.

¹⁶⁵ NJA 2020 s. 169 p. 14.

uppsatsens kapitel 2 kan insikt bedömas utifrån en snäv respektive vid mening. En person som angriper någon man tror är djävulen saknar insikt i förhållande till att den man angriper är en person. Personen saknar uppsåt och frias från ansvar. En person som vet att den man angriper är en människa, men tror att hon/han är besatt av djävulen, har uppsåt till samtliga rekvisit. Personen fälls för gärningen men får inte dömas till fängelse.

Utöver de två nyss nämnda scenarierna (som kan vara svåra att åtskilja), har domstolen nu ett tredje att ta hänsyn till. Om personen saknar basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företogs ska personen frias från ansvar med stöd i att medvetenhetskravet inte uppfyllts. Hur den här åtskillnaden ska göras är enligt min uppfattning oklart. Uppsåtsbrist i form av ett grumlat medvetande kommer enligt HD endast att träffa en liten del av de lagöverträdare som faller under det absoluta fängelseförbudet. Jag tvivlar på om uttalandet tjänar till ledning i efterföljande rättstillämpning.

3.4 Sammanfattande slutsatser

I och med HD:s dom existerar inte längre möjligheten att tillämpa en oskriven undantagsregel. Ur denna aspekt innebär domen ett klagörande. Även kravet på medvetenhet har preciserats.

HD:s avvisande av en oskriven undantagsregel är förvisso klart och tydligt i sig. Lika glasklart är det dock att rättstillämparen i fortsättningen kommer att ställas inför ett flertal svåra frågor vid bedömningen av en gärning som begåtts under tillfällig sinnesförvirring. HD har dessutom uttryckligen meddelat att ett grumlat medvetande endast kommer att föreligga i ett fåtal fall. Uttalandet indikerar att en friande dom på den här grunden kommer att vara sällsynt.

Innebär avvisandet av en oskriven undantagsregel att tillfälligt sinnesförvirrade numera per automatik kommer att hållas straffrättsligt ansvariga? Eller har utrymmet för att meddela en friande dom i dessa

situationer utvidgats i och med HD:s ställningstaganden kring medvetenhetskravet?

4 Empirisk studie

4.1 Inledning

Som framgått av kapitel 3, saknas numera möjlighet att uttryckligen tillämpa en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring. Det straffrättsliga ansvaret ska i de här fallen istället avgränsas genom en ingående prövning av medvetenhetskravet. Så, hur tolkas och tillämpas 'Vanföreställningen' i efterföljande tingsrättspraxis? Syftet med den empiriska studien är att undersöka just detta. Kapitel 4 består av en redogörelse av tillvägagångssätt och resultat följt av mina reflektioner kring den empiriska undersökningen.

I den empiriska studien granskas tingsrättsavgöranden.¹⁶⁶ Samtliga avgöranden är allmänna handlingar. Trots att allmänheten har rätt att begära ut avgörandena är dock inget av dem publicerat. I samtliga fall lider den tilltalade av någon form av psykisk ohälsa och undersökningen omfattar därmed känsliga personuppgifter. Av etiska skäl har jag därför valt anonymisera avgörandena så gott det går, utan att göra avsteg från vad som normalt gäller om transparens och källhänvisning i uppsatsskrivande. De 31 avgöranden jag granskar har jag numrerat från 1 till 31.¹⁶⁷ I fotnoterna hänvisar jag till avgörandets nummer. När jag beskriver omständigheterna i målet hänvisar jag allmänt till "den tilltalade".

Kapitel 4.2 innehåller en beskrivning av mitt tillvägagångssätt. Jag redogör för gjorda överväganden och hänvisar i vissa fall till vad jag redan presenterat i uppsatsens inledande kapitel.

¹⁶⁶ Hovrättsavgöranden är avgränsade från den empiriska studien, se motivering i uppsatsens kapitel 1.4.3.

¹⁶⁷ Bilaga A innehåller en förteckning avseende min numrering och avgörandenas riktiga målnummer.

Kapitel 4.3 innehåller en kvantitativt inriktad analys av totalt 31 domar. Här besvarar jag hur många av domarna som är friande respektive fällande. Jag undersöker också andra kvantitativa aspekter. Exempelvis hur många av domarna som innehåller en uttrycklig hänvisning till den oskrivna undantagsregeln och vilka slags invändningar de tilltalade har gjort.

Vidare innehåller kapitel 4.4 en kvalitativ analys av tio domar. Jag undersöker hur tingsrätterna tolkar och tillämpar 'Vanföreställningen'. De olika tingsrätternas tolkningar av prejudikatet innehåller både liknande samt åtskiljande resonemang. Jag jämför alla tio avgöranden mot varandra och identifierar mönster.

Kapitel 4.4 är, utöver ett inledande avsnitt, uppdelat i fyra underavsnitt. Avsnitt 4.4.2 berör alternativet att 'Vanföreställningen' tolkas som att medvetenhetskravet numera *ersätter* den oskrivna undantagsregeln. I avsnitt 4.4.3 lyfter jag hur en av tingsrätterna, med stöd i 'Vanföreställningen', hanterat ett fall då den tilltalade blivit drogad och därefter i ett icke självvållat förvirringstillstånd begått brott. I avsnitt 4.4.4 undersöker jag vilka argument som förekommer i domskälen för respektive mot ett uppfyllt medvetenhetskrav. Sist men inte minst innehåller avsnitt 4.4.5 en undersökning av tingsrätternas tolkning av förhållandet mellan medvetenhetskravet och fängelseförbudet.

Precis som i kapitel 3, presenterar jag också i kapitel 4 mina reflektioner kring undersökningens resultat löpande. Kapitlet avslutas med sammanfattande slutsatser.

4.2 Tillvägagångssätt

Det första steget i den empiriska studien var att hitta ett representativt urval av tingsrättsdomar att granska. Urvalet togs fram genom sökningar i rättsdatabasen Infotorg. Ett flertal överväganden, med utgångspunkt i

uppsatsens syfte och frågeställningar, krävdes för att identifiera vilka sökord som gav så relevanta träffar som möjligt. Fokus var att hitta domar som aktualiserade en liknande skuldprövning som den i 'Vanföreställningen'. Helst skulle både tillfällig sinnesförvirring (eller annat jämförbart, tillfälligt tillstånd) samt medvetenhetskravet diskuteras. I de här fallen skulle man, innan 'Vanföreställningen', åtminstone kunna argumentera för en friande dom genom tillämpning av undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring.

Breda sökord, som exempelvis "medvetenhet" gav ett väldigt stort antal träffar varav bara ett fåtal av relevans för undersökningen. Smala sökord, som "medvetenhetskravet" i ett sammansatt ord, gav istället bara ett fåtal träffar. Det fanns därför en överhängande risk att alla domar i vilka kravet på medvetenhet diskuterades inte dök upp. Slutligen använde jag följande sökord:

- Sinnesförvirring.
- Psykisk störning + medvetenhet.
- Psykisk störning + medvetande.
- B 4685-19 (målnumret i HD för 'Vanföreställningen').
- NJA 2020 s. 169 (NJA-numret för 'Vanföreställningen').

Ordet "sinnesförvirring" gav träff på alla domar i vilka "tillfällig sinnesförvirring" nämns. Dessutom träffades också andra formuleringar av samma tillstånd, som exempelvis "den tilltalade befann sig vid gärningstillfället under sinnesförvirring".

Orden "psykisk störning" omfattar olika psykotiska tillstånd. Orden ingår i begreppet "allvarlig psykisk störning". Det senare är av relevans för både fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB och förutsättningar för överlämnande till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § BrB. Innan rätten tillämpar någon av de här två bestämmelserna begärs ofta ett rättspsykiatriskt utlåtande i enlighet med lagen (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning. Med orden "psykisk störning" träffas därför de domar i vilka ett rättspsykiatriskt

utlåtande åtminstone diskuteras. Att bara söka på ”psykisk störning” gav dessvärre alldeles för många (irrelevanta) träffar. Samma sak gällde när jag sökte på ordet ”medvetenhet”. Jag smalnade därför av sökningen och kombinerade orden psykisk störning + medvetenhet/medvetande. De här sökvarianterna gav många för uppsatsen relevanta träffar.

Sökningen på målnumret i HD gav träff på alla tingsrättsavgöranden i vilka rätten uttryckligen hänvisat till ’Vanföreställningen’, innan domen fick ett NJA-nummer. Sökningen på NJA-numret gav motsvarande träffar, efter att domen fått ett NJA-nummer. Att bara söka på HD:s benämning av målet, det vill säga ’Vanföreställningen’, gav däremot väldigt många träffar varav få av relevans för undersökningen. Jag uteslöt därför det sökordet.

Sökorden gav totalt 163 träffar på underrättsavgöranden från den 5 mars 2020 till och med den 31 december 2020.¹⁶⁸ Många av avgörandena dök upp under flera av sökorden. Det kan, enligt mig, ses som en indikation på att sökorden tillsammans ringar in den aktuella problematiken.

Av de 163 domarna gjorde jag därefter en första grovsällning. 72 domar var uppenbart irrelevanta för min undersökning.¹⁶⁹ I de flesta av dessa nämndes sökordet i helt andra sammanhang än just skuldfrågan vid brott som begåtts under tillfällig sinnesförvirring. Exempelvis konstaterades avseende påföljdsfrågan att gärningen *inte* begåtts under påverkan av en *psykisk störning*, och ordet *medvetande* gav en träff eftersom målsäganden förlorat medvetandet till följd av gärningsmannens våld. I en del av dem rörde det sig om ett uttryckligen självförvållat rus vilket aktualiserade helt andra bedömningar än dem som studien tar sikte på.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Den 5 mars 2020 är datumet för HD:s avgörande i ’Vanföreställningarna’. Sökningarna avgränsades alltså till år 2020.

¹⁶⁹ Avseende resterande 91 domar krävdes en mer ingående granskning för att bedöma dess relevans.

¹⁷⁰ Självförvållade tillstånd är avgränsade från uppsatsen, se kapitel 1.6.

I syfte att isolera tillfälliga tillstånd sållade jag därefter bort domar i vilka påföljden rättspsykiatrisk vård (med eller utan utskrivningsprövning) dömts ut. Som nämnts i uppsatsens kapitel 2, är en förutsättning för denna påföljd att gärningsmannen har en allvarlig psykisk störning samt ett vårdbehov även vid domstillfället. Förvisso berörs ofta kravet på medvetenhet även i de här domarna, varför de på så sätt är relevanta. Uppsatsen koncentreras dock till att utreda medvetenhetskravet i relation till ett hos gärningsmannen tillfälligt tillstånd.¹⁷¹ Jag vill betona att ett antal olika tillstånd kan bedömas vara tillfälliga, eftersom det saknas en klar definition.¹⁷² Ett antal olika tillstånd kan därför föranleda att försvaret, såväl som domstolen, lyfter frågan om tillfällig sinnesförvirring. Trots detta, kan en person med vårdbehov för en allvarlig psykisk störning av allt att döma inte anses befinna sig i ett sådant tillfälligt tillstånd. Den tilltalades förvirringstillstånd har då pågått åtminstone sedan gärningstillfället och är fortfarande pågående vid domstillfället.

I vissa av de domar som inkluderades i mitt slutliga granskningsunderlag, har dock den tilltalade en mer långvarig problematik trots att rättspsykiatrisk vård inte dömts ut. Gemensamt för de här lagöverträdarna, utöver att de inte bedömdes ha behov av rättspsykiatrisk vård, är att den åtalade gärningen begicks under ett för personen tillfälligt tillstånd. Exempelvis har personen en längre problematik av lindrig psykisk sjukdom eller ohälsa men har vid gärningen drabbats av en tillfällig allvarlig psykisk störning.

När påföljden rättspsykiatrisk vård sållats bort kvarstod 57 domar. Från dessa sållades domar vilka, efter en något mer ingående granskning än den som gjordes vid första sållningen, konstaterades beröra självförovållade rus. Den tilltalades tillstånd vid gärningstillfället var förvisso tillfälligt. Tillståndet uppstod dock till följd av eget vållande i form av alkoholkonsumtion eller narkotikabruk. Det aktuella berusningsmedlets påverkan på den tilltalades agerande hamnade därför i fokus för rättens bedömning.

¹⁷¹ Långvariga tillstånd är avgränsade från uppsatsen, se kapitel 1.6. Som redogörs för i kapitel 1.6 beror avgränsningen *inte* på att det som sägs om medvetenhetskravet i

'Vanföreställningen' enbart är tillämpligt vid tillfälliga tillstånd.

¹⁷² För begreppet tillfällig sinnesförvirring, se uppsatsens kapitel 2.2.

Slutligen kvarstod således 31 tingsrättsdomar av relevans för den empiriska studien. Jag inhämtade kvantitativa data från samtliga av dessa. Vidare valdes fem fällande respektive fem friande domar ut för en mer ingående kvalitativ granskning.¹⁷³

4.3 Kvantitativt inriktad analys

4.3.1 Inledning

Vid genomförandet av den kvantitativt inriktade undersökningen gick jag igenom varje tingsrättsavgörande med hjälp av en mall. Mallen avser frågor om frekvens och mängd av olika variabler.¹⁷⁴ Resultaten ger en överblick av hur tingsrätterna förhållit sig till frågan om tillfällig sinnesförvirring och HD:s avgörande i 'Vanföreställningen'.

4.3.2 Resultat

Bland de 31 domar som jag granskade kvantitativt konstaterade jag följande.

De flesta av domarna avsåg våldsbrott, framförallt misshandel eller våld/hot mot tjänsteman. Bland brottsrubriceringarna fanns dock alltifrån mord och djurplågeri till ringa stöld och skadegörelse. I en majoritet av de fällande domarna dömdes den tilltalade till antingen dagsböter eller skyddstillsyn med särskild föreskrift.

I sex av domarna frikändes den tilltalade från den åtalade gärningen. I 23 av dem fälldes den tilltalade, och två av domarna innehöll både friande och fällande av olika åtalpunkter.¹⁷⁵ Procentuellt sett innebär det ett fullständigt frikännande i nästan 20 procent av domarna och ett partiellt frikännande i över 25 procent.

¹⁷³ Hur det här urvalet gjordes presenterar jag i anslutning till den kvalitativa analysen, se kapitel 4.4.1.

¹⁷⁴ Mallen framgår av bilaga B.

¹⁷⁵ I de domar som innehållit flera åtalpunkter har granskningen avsett den eller de åtalpunkter som (eventuellt) har begåtts under påverkan av tillfällig sinnesförvirring.

Det kan vidare noteras att den tilltalade i nio av domarna gjort en generell invändning avseende att uppsåt till den begångna gärningen saknats. I ytterligare åtta domar har den tilltalade hävdade att han eller hon inte alls minns händelsen.¹⁷⁶

I tre av domarna gjordes en uttrycklig invändning om *grumlat medvetande* eller ej uppfyllt *medvetenhetskrav*. I två domar gjordes en uttrycklig invändning om att gärningen begåtts under begreppet *tillfällig sinnesförvirring*. I ytterligare fyra domar har rätten tolkat den tilltalades beskrivning av gärningen som en invändning om tillfällig sinnesförvirring, trots att en sådan invändning inte verkar ha gjorts uttryckligen.¹⁷⁷

I 30 av 31 domar beaktas den tilltalades psykiska tillstånd vid gärningen avseende skuldprövningen. I 15 av dessa tas samma tillstånd i beaktande även vid påföljdsbestämningen.¹⁷⁸

I 24 av domarna görs en uttrycklig hänvisning till 'Vanföreställningen' i kombination med återgivanden av delar av domen. I 16 av dessa har tingsrätten också gjort en utförlig bedömning av den tilltalades medvetenhetsgrad i relation till 'Vanföreställningen'.¹⁷⁹ I resterande sju saknas en sådan hänvisning. Här nämns överhuvudtaget inte något som är nytt i och med HD:s avgörande i 'Vanföreställningen'.

¹⁷⁶ En generell invändning om att uppsåt saknas eller att den tilltalade saknar minnesbilder från händelsen, behöver inte nödvändigtvis ha koppling till ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring eller nedsatt medvetenhet. Därför har jag även noterat när den tilltalade uttryckligen invänt just det.

¹⁷⁷ Det framgår inte alltid av domen exakt vad som sagts. Eftersom varje dom är skriven ur rättens perspektiv avspeglas rättens bedömning av vad som är relevant att redovisa i domskälen och dess tolkningar av vilka rättsliga begrepp som parterna verkar syfta på. Med det i åtanke vill jag framhålla att de invändningar som redovisas i uppsatsen är de som, enligt min uppfattning, framgår av domskälen.

¹⁷⁸ Notera att de sex friande domarna givetvis saknar påföljdsbestämning. Det är således totalt elva fällande domar som saknar en bedömning av den tilltalades psykiska tillstånd vid val av påföljd.

¹⁷⁹ Bedömningen anses "utförlig" i relation till resterande granskade domar. Innehållet i bedömningen granskas mer kvalitativt i nästa avsnitt. Det kan dock noteras att tingsrätternas bedömningar mestadels *inte* innehåller samma detaljerade och komplicerade beskrivningar som de HD använt sig av i 'Vanföreställningen'.

I sju av 31 domar nämns undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring uttryckligen i domskälen. Här omfattas formuleringar såsom *”HD har i ’Vanföreställningen’ avvisat en oskriven ansvarsfrihetsgrund vid tillfällig sinnesförvirring”* eller *”Frågan om ansvarsfrihet vid tillfällig sinnesförvirring får enligt HD avgöras genom en ingående prövning av medvetenhetskravet”*. Två av dessa sju domar är friande, resten fällande.

I 19 domar besvaras frågan om den tilltalade vid gärningen befunnit sig i ett tillfälligt förvirringstillstånd eller inte jakande. I resterande tio domar saknas ett sådant resonemang helt. I två domar konstateras att den tilltalade har en långvarig problematik men saknar vårdbehov.

4.3.3 Mina reflektioner

Av resultaten av den kvantitativt inriktade analysen framgår att andelen friande domar är runt 20 procent. I syfte att hitta jämförbar statistik har jag varit i kontakt med en av utredarna hos Brottsförebyggande rådet (BRÅ). Statistik över antalet väckta åtal år 2020 finns publicerad, men antalet fällande domar kommer dessvärre inte att publiceras förrän den 27 maj (dagen efter uppsatsens inlämning). Jag har därmed inte tillgång till andelen friande domar i förhållande till väckta åtal år 2020. Trots att sådan statistik vore intressant att jämföra med, måste tilläggas att det vore svårt att dra definitiva slutsatser baserat på resultaten av en sådan jämförelse. De domar som ingår i min undersökning utgör ett mycket särskilt urval i förhållande till brottsligheten i stort.

För att verkligen ta reda på hur *’Vanföreställningen’* påverkat rättstillämpningen när det gäller antalet friande domar vid brott som begås under tillfällig sinnesförvirring måste jag använda mer representativa jämförelsepunkter. Helst skulle jag vilja jämföra med andelen friande domar i samma urval året innan. Eftersom en sådan undersökning saknas, använder jag mig av det som ligger närmst – Bennets avhandling *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*. I avhandlingen granskar Bennet andelen friande

tingsrättsdomar år 2014, baserat på ett urval som dessvärre ur en väsentlig aspekt skiljer sig från mitt urval. Bennets studie omfattar nämligen enbart domar i vilka den tilltalade bedömdes ha en allvarlig psykisk störning.¹⁸⁰ Hennes studie visar dock att enbart 3 procent av domarna var friande. Siffran jämför hon med antalet friande domar totalt samma år (2014), vilken uppgick till 7,8 procent.¹⁸¹ Som nämnts utgör Bennets resultat inte en korrekt jämförelsepunkt. Ändå indikerar resultaten att ett friande omkring 20 procent är en förhållandevis hög andel.¹⁸²

I många av domarna har tingsrätten på ett eller annat sätt använt sig av 'Vanföreställningen' i sin bedömning.¹⁸³ I sju av de 31 domarna nämndes avvisandet av den oskrivna undantagsregeln uttryckligen. Av de sju domarna var två friande. Dessa fakta skulle kunna tyda på att tingsrätterna, om det inte vore för 'Vanföreställningen', hade velat tillämpa en undantagsregel.¹⁸⁴ Om så är fallet förblir dock ovisst. Mot bakgrund av den ovilja som tidigare tycks ha funnits bland landets domstolar att ens lyfta undantagsregeln är svaret troligtvis nej. På så vis är två frianden möjligen en hög siffra. Kanske innebär 'Vanföreställningen' att den tilltalades tillfälliga sinnesförvirring enklare kan tas i beaktning med stöd i prejudikatet, jämfört med det tidigare oklara rättsläget kring undantagsregeln.

4.4 Kvalitativ analys

4.4.1 Inledning

Vid genomgången av domarna i den kvantitativt inriktade analysen noterade jag att domarna har både likheter och skillnader. Domarna som ingår i den kvalitativa studien har jag valt ut baserat på en av tre grunder. Antingen liknar

¹⁸⁰ Så är fallet bara i några av de domar som ingår i min empiriska studie.

¹⁸¹ Bennet (2020) s. 359.

¹⁸² Det är min uppfattning att ytterligare forskning på området behövs.

¹⁸³ Hur detta har gått till undersöks i den kvalitativa analysen.

¹⁸⁴ Tingsrätterna hade troligen inte nämnt avvisandet av undantagsregeln uttryckligen, om det inte vore så att omständigheterna i målet var sådana att en tillämpning av undantagsregeln annars kunde aktualiseras.

domen i fråga fler domar i den kvantitativa studien. Domen är då utvald för att representera ett återkommande resonemang. Eller, skiljer sig domen i fråga från andra domar. Domen är då utvald för att visa förekomsten av alternativa tolkningar.¹⁸⁵ Den tredje grunden tar snarare sikte på varför vissa domar i den kvantitativt inriktade analysen *inte* lämpar sig för att granskas mer kvalitativt. Domstolens resonemang i skuldfrågan är nämligen i vissa fall väldigt kortfattat och jag saknar därmed möjlighet att göra en korrekt, kvalitativ analys av domskälen.¹⁸⁶

I avsnitt 4.4.2 presenteras en tolkning av 'Vanföreställningen' vilken bygger på att medvetenhetskravet numera ersätter undantagsregeln. Jag exemplifierar tolkningen med hjälp av två domar. I avsnitt 4.4.4 lyfter jag en dom i vilken tingsrätten hade att bedöma ett fall som liknar vad jag kallar för läroboksexemplet.¹⁸⁷ I avsnitt 4.4.6 undersöker jag vilka argument tingsrätterna använt för respektive mot att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande. Avsnitt 4.4.8 handlar om tingsrätternas tolkning av hur medvetenhetskravet numera förhåller sig till fängelseförbudet. Efter varje avsnitt följer mina reflektioner.

4.4.2 Medvetenhetskravet ersätter undantagsregeln

I åtminstone två tingsrättsdomar¹⁸⁸ tolkades 'Vanföreställningen' som att kravet på medvetenhet numera ersätter undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring. Tolkningen kan exemplifieras med tingsrättsdom 15. Målet rörde ringa stöld och den tilltalade hade tagit med sig varor från en butik utan att betala för dem. Den tilltalade gjorde gällande att hon till följd av sitt hälsotillstånd och sin medicinering vid tillfället saknat uppsåt till gärningen.

¹⁸⁵ Möjligheten att göra detta är en av fördelarna med att granska ett brett underlag av tingsrättspraxis.

¹⁸⁶ I uppsatsens avslutande kapitel problematiserar jag det faktum att domskälen i en hel del fall är mycket bristfälliga när det gäller bedömningen av den tilltalades grad av medvetenhet.

¹⁸⁷ Se uppsatsens kapitel 2.5.2 om den oskrivna undantagsregeln.

¹⁸⁸ Dom 15 och 23.

Tingsrätten tolkade uppgifterna som en invändning om tillfällig sinnesförvirring. Med hänvisning till 'Vanföreställningen' konstaterade rätten följande.

En förutsättning för att uppsåt ska föreligga är att den tilltalade vid gärningstillfällena var i tillräcklig grad medveten om vad hon gjorde, dvs. inte var tillfälligt sinnesförvirrad. [...]

För en definition av tillfällig sinnesförvirring hänvisades i domskälen till 'Vanföreställningen'. Bland annat krävs därmed att personen vid gärningen har befunnit sig i en annan verklighet. Tillfällig sinnesförvirring tolkas av tingsrätten närmast ekvivalent med HD:s definition av när en person inte uppfyllt medvetenhetskravet.

Vidare konstaterade tingsrätten i dom 15 att den tilltalade förvisso kan ha påverkats av sitt hälsotillstånd vid gärningen. Omständigheterna i övrigt talade dock mot att hon "vid tillfället var så pass sinnesförvirrad att hon omedvetet tagit varorna". Till stöd för bedömningen anförde tingsrätten bland annat att den tilltalade hade ett systematiskt tillvägagångssätt, i efterhand tydligt kunde redogöra för sina planer den aktuella dagen samt hade en dialog med butikspersonalen om vissa butiksvarens egenskaper. Den tilltalade bedömdes ha varit medveten om sina handlingar och agerat uppsåtligt. Hon dömdes för ringa stöld.¹⁸⁹

4.4.3 Mina reflektioner

Avseende tolkningen att undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring efter 'Vanföreställningen' ersätts med medvetenhetskravet gör jag två observationer. För det första, innebär en sådan tillämpning en förändring av tillståndets påverkan i förhållande till brottsbegreppets struktur. Enligt det brottsbegrepp som beskrivs i *Kriminalrättens grunder* har tillfällig

¹⁸⁹ Varken i dom 15 och 23 ifrågasattes att den tilltalade vid gärningen befunnit sig i en tillfällig sinnesförvirring. Eftersom tillståndet inte bedömdes tillräckligt djupgående meddelades dock fällande domar.

sinnesförvirring tidigare bedömts under B2-nivån. Om gärningen begåtts under påverkan av tillfällig sinnesförvirring kan inget ansvar utkrävas trots att personen haft uppsåt. Gärningsmannen ursäktas. Att tillfällig sinnesförvirring bedöms i förening med uppsåtsprövningen innebär en förflyttning till brottsbegreppets B1-nivå.

Det kan betonas att tillfälliga förvirringstillstånd även tidigare till viss del hanterats under B1. Kravet på tillräcklig grad av medvetenhet är inget nytt i sig trots att definitionen utvecklats genom 'Vanföreställningen'. En väsentlig skillnad ligger i att den tillfälligt sinnesförvirrade gärningspersonen tidigare kunde bedömas ha varit tillräckligt medveten och ha agerat med uppsåt (B1) men ändå frias på grund av tillfällig sinnesförvirring (B2). Om tillfällig sinnesförvirring istället enbart beaktas i uppsåtskravet, kan en gärningsman i exakt samma tillstånd i fortsättningen komma att fällas. Möjligheten att ta tillfällig sinnesförvirring i beaktande under B2-nivån saknas.

Att HD:s dom tolkas så att tillfällig sinnesförvirring nu är ekvivalent med bristande medvetenhet kan tala för att 'Vanföreställningen' endast avser tillfälliga tillstånd. Tolkningen tycks rimlig mot bakgrund av att medvetenhetskravet utvecklades i samband med att undantagsregeln avvisades. Martin Borgeke, tidigare justitieråd i HD, har i podden *Kvartal* uttalat sig i frågan. Borgeke tycks vara av nyss nämnda uppfattning, det vill säga att prejudikatet enbart avser tillfälliga tillstånd. Han frågar sig hur 'Vanföreställningen' förhåller sig till det tillräknelighetsrekvisit som fanns under SL:s tillämpningstid. Kommer alla, som på grund av tillfällig sinnesförvirring undantogs straffrättsligt ansvar under SL:s tillämpningstid, nu undantas från ansvar genom medvetenhetskravet? Om inte, vilka tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare omfattas?¹⁹⁰

¹⁹⁰ Kvartal: "Veckopanelen Special: Sveriges världsunika syn på psykiskt sjuka brottslingar", publicerad 2021-04-09.

Om domen tolkas så att ansvarsbefriande tillfällig sinnesförvirring föreligger endast i de fall den tilltalade saknar tillräcklig grad av medvetenhet, innebär 'Vanföreställningen' ytterligare ett ställningstagande av HD. Tillfällig sinnesförvirring blir nämligen ekvivalent med den nya definitionen av grumlat medvetande:

Tillräcklig grad av medvetenhet = inte tillfällig sinnesförvirring. Personen kan förvisso ha befunnit sig i ett förvirrat tillstånd, men detta tillstånd saknar relevans vid den straffrättsliga skuldprövningen. Personen har varit så medveten om sina handlingar att han eller hon kan anses ha begått gärningen med uppsåt.

Grumlat medvetande enligt HD:s nya definition = tillfällig sinnesförvirring. Personen har tillfälligt befunnit sig i ett sådant tillstånd att han eller hon omöjligen kan anses ha uppsåt. Personen frikänns på grund av uppsåtsbrist.

Det krävs således att den tilltalade befunnit sig i ett "höggradigt förvirrings- och omtöckningstillstånd" med ett "påtagligt grumlat medvetande" och "helt snedvriden verklighetsuppfattning". Den tilltalade ska också ha saknat en "basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företogs".¹⁹¹ Beskrivningarna av vad som krävs för att den tilltalades medvetenhetssänkning ska beaktas är relativt utförliga. De beskriver ett mycket förvirrat tillstånd hos den tilltalade. Det är därför min uppfattning att HD genom 'Vanföreställningen' tagit ställning till hur djupgående en sinnesförvirring måste vara för att vara ansvarsbefriande.

För att ytterligare belysa detta ställningstagande återkopplar jag till tingsrättsdom 15 och 23. I ingen av dessa domar ifrågasattes *att* den tilltalade vid gärningstillfället varit tillfälligt sinnesförvirrad. Graden av sinnesförvirring ansågs dock inte ekvivalent med det tillstånd som beskrevs som ansvarsbefriande i 'Vanföreställningen'. Fällande domar meddelades därför trots konstaterad tillfällig sinnesförvirring.

¹⁹¹ Citat ur HD:s domskäl.

4.4.4 Läroboksexemplet

Omständigheterna i tingsrättsdom 29 överensstämmer med det i uppsatsens kapitel två nämnda ”läroboksexemplet”. Det avsedda scenariot rör en person som blir drogad utan sin vetskap. På grund av det narkotiska preparatet tappar personen besinningen, får en skev verklighetsuppfattning och begår en brottslig gärning. Med stöd i exemplet har ett flertal författare före ’Vanföreställningen’ motiverat en tillämpning av den oskrivna undantagsregeln vid tillfällig sinnesförvirring.¹⁹²

I dom 29 åtalades den tilltalade för skadegörelse. De objektiva kriterierna för brottet ansågs styrkta. Den tilltalade hävdade att han ändå skulle frias, eftersom han begått gärningen under påverkan av en icke självförvållad, tillfällig sinnesförvirring. Han tappade medvetandet efter att någon tidigare samma kväll lagt ett narkotiskt preparat i hans ölglas. Tingsrätten lyfte inledningsvis att den oskrivna undantagsregeln avvisades av HD i ’Vanföreställningen’. Därefter övergick rätten till att resonera kring vilken bevisverkan den tilltalades invändning borde ges. Å ena sidan framstod det något osannolikt att den tilltalade blivit ofrivilligt drogad på den fest han varit på tidigare under kvällen. Det gjordes inte gällande att han haft några konflikter med någon av de närvarande. Å andra sidan fanns ingen bevisning som motbevisade den tilltalades uppgift om att han ofrivilligt fått i sig ett narkotiskt preparat.

Utan att nå ett svar på frågan om den tilltalade blivit drogad, övergick tingsrätten till att därefter pröva vilken grad av medvetenhet han hade vid gärningstillfället. Efter en utförlig bedömning nåddes slutsatsen att han ”var i åtminstone någon grad medveten om vad han gjorde när han slog sönder rutorna”. Han hade också ”åtminstone ett visst mått av basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där han begick gärningen”. Med stöd i denna slutsats kunde den tilltalade dömas till ansvar utan att domstolen tagit ställning till huruvida han blivit drogad eller inte. Det förvirrings- eller

¹⁹² Se uppsatsens kapitel 2.5.2.

omtöckningstillstånd han befunnit sig i var nämligen inte så höggradigt att han inte kunde hållas straffrättsligt ansvarig.

4.4.5 Mina reflektioner

Tingsrätten diskuterade vilken bevisverkan den tilltalades invändning om tillfällig sinnesförvirring kunde ges. Utan att nå en slutsats övergick man därefter till att pröva huruvida den tilltalade uppfyllt medvetenhetskravet. Likt ovan (kapitel 4.4.2) utgick tingsrätten från att den tilltalades tillfälliga sinnesförvirring måste vara ekvivalent med HD:s definition av medvetenhetskravet för att vara ansvarsbefriande. Bedömningen i målet blev att den tilltalade inte befunnit sig i det av HD beskrivna tillståndet. Han bedömdes ha haft uppsåt till gärningen och kunde åläggas straffrättsligt ansvar. Huruvida den tilltalade faktiskt blivit drogad eller inte, saknade därmed helt relevans för tingsrättens bedömning.

Jag tycker det är intressant att tingsrätten i domskälen anförde att det inte fanns någon uppgift som motbevisade den tilltalades invändning om att han blivit drogad. Åklagarens bevisbörda stannade ändå vid att visa att han varit i viss grad medveten om vad han gjorde. Huruvida den tilltalade skulle ha friats i led B2, om det inte vore för 'Vanföreställningen', förblir obesvarat. Enligt det läroboksexempel som anförts i bland annat *Kriminalrättens grunder* vore svaret troligtvis ja. Istället realiseras i dagsläget vad författarna beskrivit som mycket märkliga konsekvenser. En person, som utan sin vetskap blivit drogad och begått en kriminaliserad gärning, riskerar att dömas för ett fullbordat brott. Detta, om inte drogerna försatt personen i ett tillstånd som kan beskrivas i enlighet med definitionen i 'Vanföreställningen'.

4.4.6 Argument för och emot medvetenhet

Ett återkommande argument *för* att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande vid gärningen är att agerandet kan beskrivas som

avsiktligt, rationellt eller adekvat.¹⁹³ Samma gäller när den brottsliga gärningen pågår under förhållandevis lång tid eller kan beskrivas som systematisk.¹⁹⁴ Att den tilltalade däremot anses ha agerat irrationellt eller svårförståeligt har tagits till intäkt *mot* uppfyllt medvetenhetskrav.¹⁹⁵ Till stöd för en sådan bedömning läggs ofta både vittnens uppfattning och läkares bedömning av den tilltalade. Som exempel kan anges att den tilltalade beskrivits som okontaktbar, agerat desorienterat eller helt personlighetsfrämmande.¹⁹⁶

Ett argument som bedöms tala *för* att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten vid gärningen är att det i ett läkarutlåtande konstaterats att ingen allvarlig psykisk störning har förelegat.¹⁹⁷ Motsatsvis har ett läkarintyg av motsatt innebörd bedömts tala *mot* medvetenhet.¹⁹⁸ Ett brott som av läkare bedöms ha begåtts under påverkan av ett tillfälligt psykotiskt tillstånd pekar mot en friande dom. I åtminstone två av de friande domarna skedde tingsrättens bedömning i tre steg:

1. Av inhämtat *läkarintyg* framgick att gärningsmannen befann sig i ett tillfälligt, psykotiskt tillstånd (tillfällig sinnesförvirring) vid gärningstillfället.
2. Tingsrätten konstaterade att samma tillstånd *kunde antas* ha grumlat gärningsmannens medvetande.
3. Åklagaren lyckades inte ställa det *utom rimligt tvivel* att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande.

¹⁹³ Dom 3 och 29.

¹⁹⁴ Dom 15.

¹⁹⁵ Dom 26.

¹⁹⁶ Dom 25.

¹⁹⁷ Dom 26. I målet beskrivs den tilltalades agerande som märkligt och svårbegripligt, men avgörande vikt läggs vid avsaknaden av allvarlig psykisk störning.

¹⁹⁸ Med läkarintyg kan avse både rättspsykiatriskt utlåtande men också andra typer av läkarintyg som företagits utanför rättens verksamhet.

Tingsrättens slutsats blev därmed, trots eventuella omständigheter som talade för medvetenhet, att den tilltalade skulle frias från ansvar.¹⁹⁹

Omständigheterna i en av de fällande domarna påminde om de friande domar i vilka bedömningen i tre steg identifierades.²⁰⁰ I den fällande domen konstaterade tingsrätten att det ansågs visat att den tilltalade haft vanföreställningar samt agerat på ett mycket förvirrat sätt. Det rörde sig alltså om en tillfällig sinnesförvirring med psykotiska inslag. Ändå inhämtades inget läkarintyg. Efter ett återgivande av delar av HD:s domskäl i 'Vanföreställningen' följde en mycket kort bedömning av den tilltalades medvetenhetsgrad.²⁰¹ Den tilltalade fälldes till ansvar för misshandel, grovt hemfridsbrott och skadegörelse. Till skillnad från de friande domarna, vägde den tilltalades tillfälliga, psykotiska tillstånd inte tillräckligt tungt för en friande dom.²⁰²

Beaktansvärt avseende de fällande domarna är att tingsrätten sällan ifrågasatt att den tilltalade varit förvirrad vid gärningstillfället. Tillståndet bedömdes dock inte ha varit så djupgående att den tilltalade inte varit i tillräcklig grad medveten. Den tilltalade bedömdes ha ett visst mått av basal grundförståelse och vara i någon grad medveten om sitt handlande. Därför kunde han eller hon, trots omständigheter som talade mot uppfyllt medvetenhetskrav, dömas för brott.²⁰³

¹⁹⁹ Dom 2 och 17. I dom 2, som rörde olaga intrång, anfördes som argument för medvetenhet att den tilltalade fått en tydlig tillsägelse om att han inte fick vistas i lokalen där han trängt in. I dom 17 anfördes inga argument för medvetenhet. Argumentationen i bedömningen i tre steg återfinns även i dom 25, som också den är friande. I den nämns dock inte steg två uttryckligen i domskälen.

²⁰⁰ Dom 9.

²⁰¹ Till stöd för att den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten hänvisades till utredningen i allmänhet och den tilltalades egna uppgifter om händelseförloppet. Den tilltalade hade bland annat uppgett att han såg människor och saker som förmodligen inte fanns. Han hade knuffat och tagit sig in hos en av målsägandena för att ringa 112 och försökt förhindra att målsäganden släppte in "de som var där ute".

²⁰² Dom 9. Det kan noteras att det finns skäl att anta att den tilltalades tillstånd åtminstone delvis uppstått till följd av eget vållande. En sådan bedömning saknas i tingsrättens domskäl. Möjligen har tingsrätten ändå bedömt tillståndet som självförvållat och utfallet vore annorlunda om tillståndet uppkommit helt utan eget vållande.

²⁰³ Dom 15 och 29.

4.4.7 Mina reflektioner

En naturlig följd av att rätten måste tillämpa mycket komplexa medicinska begrepp är att vägledning hämtas ur läkarintyg. I de fall ett rättspsykiatriskt utlåtande inhämtats i målet väger innebörden av detta tungt inte bara vid val av påföljd utan även vid bedömning av den tilltalades medvetenhetsgrad. Av bedömningen i tre steg framgår att ett läkarutlåtande som talar för ett frikännande har stark påverkan. Därför är det enligt min mening beaktansvärt att tingsrätten inte alltid inhämtar ett rättspsykiatriskt utlåtande. Att så inte sker kan vara en avgörande nackdel för den tilltalade.

4.4.8 'Vanföreställningen' i relation till fängelseförbudet

I nio av tio domar, gjordes inget uttryckligt ställningstagande av hur medvetenhetskravet förhåller sig till fängelseförbudet. Så skedde dock i tingsrättsdom 26. I målet väcktes åtal avseende försök till mord och försök till grov våldtäkt. Den tilltalade bodde under den aktuella perioden inneboende hos målsäganden. Parterna hade varken konflikter eller en kärleksrelation med varandra. Tingsrätten konstaterade, efter att ha utrett de objektiva omständigheterna, att händelseförloppet kändes svårförståeligt och att motiv för gärningarna helt saknades. Vittnen berättade att den tilltalade dagen före gärningstillfället hade ett avvikande beteende. Bland annat ville han kasta ut målsägandens katt från lägenheten, eftersom den spionerade och var farlig. Av läkarintyg framgick dock att den tilltalade varken hade en allvarlig psykisk störning vid gärningen eller undersökningen. Drogprov visade dessutom negativt. Trots detta ifrågasatte tingsrätten om den tilltalade kunde anses ha varit vid sina sinnes fulla bruk, eller om han borde frias på grund av tillfällig sinnesförvirring. I domskälen återgavs rättsutvecklingen på området såväl som delar av HD:s domskäl i 'Vanföreställningen'. Därefter konstaterades att:

Högsta domstolens slutsats blir i det nya avgörandet att bristande uppsåt till följd av grumlat medvetande endast kommer att aktualiseras i ett fåtal fall och bara för en

begränsad del av de psykiskt störta lagöverträdare som träffas av det absoluta fängelseförbudet i 30 kap. 6 § 2 st. BrB.

Trots att den tilltalades agerande enligt tingsrätten föreföll märkligt, bedömdes han inte lida av en allvarlig psykisk störning. Han träffades därmed inte av det absoluta fängelseförbudet. *Därför* kunde han inte gå fri från ansvar på grund av grumlat medvetande vid tidpunkten för gärningen. Tingsrätten övergick efter detta konstaterande till en vanlig uppsåtsprövning och fällde den tilltalade till ansvar för grov misshandel samt friade från försök till grov våldtäkt.

Även dom 17 och 25 är av relevans i förhållande till det absoluta fängelseförbudet. I båda domarna meddelades friande domar, eftersom den tilltalade inte ansågs uppfylla medvetenhetskravet. Tingsrätternas bedömningar gjordes med tydlig anknytning till HD:s preciserade definition. Gärningarna begicks under påverkan av en tillfällig, allvarlig psykisk störning. Båda tillstånden beskrevs utgöra en ”akut och övergående psykos”. De tilltalade hade vanföreställningar, saknade verklighetsförankring, verklighetsuppfattning och minnen från händelserna. Beskrivningarna är slående lika de tillstånd av relevans för det absoluta fängelseförbudets tillämpning. Eftersom friande domar meddelades med stöd i ’Vanföreställningen’ saknades dock anledning för rätten att ta ställning till om förbudet vore tillämpligt eller inte.

4.4.9 Mina reflektioner

I dom 26 tolkade den aktuella tingsrätten ’Vanföreställningen’ som att *bara* de lagöverträdare som träffas av det absoluta fängelseförbudet kan frias från ansvar på grund av bristande medvetenhet vid gärningen. Först och främst vill jag tydliggöra att bara ett fåtal lagöverträdare omfattas av det absoluta fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB. Enligt tolkningen i dom 26 är ansvarsfrihet till följd av bristande medvetande reserverat åt endast den kategorin av lagöverträdare. Det innebär, att bedömningar som egentligen hör till påföljdsbestämningen måste beaktas redan vid skuldprövningen. Likt

resonemanget i dom 26, konstateras då först huruvida det absoluta fängelseförbudet är tillämpligt eller inte. Om svaret är ja, aktualiseras frågan om den tilltalade ska frias på grund av grumlat medvetande. Ansvarsprövningen går normalt sett till så att frågan om den tilltalades skuld bedöms först. I skuldprövningen ingår både objektiva och subjektiva rekvisit, däribland frågan om uppsåt. Om den tilltalade bedöms ha haft skuld till sin gärning, ska han eller hon ådömas en påföljd. Först i det steget bedömer rätten om exempelvis fängelseförbudet kan tillämpas. Om 'Vanföreställningen' tolkas i enlighet med dom 26, måste rätten således vända på ordningen.

En uttrycklig diskussion om 'Vanföreställningen' i förhållande till fängelseförbudet saknades i resterande domar. Som redogjorts i den kvantitativt inriktade analysen innehåller många av domarna dock långa hänvisningar till HD:s domskäl. Samtliga hänvisningar²⁰⁴ görs i anslutning till tingsrättens skuldprövning. Hänvisningen åtföljs av en tillämpning av medvetenhetskravet i det konkreta fallet. Om den tilltalade lidit av en allvarlig psykisk störning talar det ofta för att medvetenhetskravet *inte* anses uppfyllt. En allvarlig psykisk störning verkar dock inte vara en *nödvändig* förutsättning för att fria den tilltalade på grund av bristande medvetande. Enligt min uppfattning, har de flesta tingsrätter istället tolkat HD:s uttalande som en förklaring av relationen mellan medvetenhetskravet och fängelseförbudet.

Med det sagt, finns det två alternativa tolkningar av hur medvetenhetskravet ska tolkas i relation till fängelseförbudet. I enlighet med resonemanget i dom 26 kan bara lagöverträdare som träffas av det absoluta fängelseförbudet frias från ansvar på grund av bristande medvetenhetskrav. Rätten bedömer först huruvida fängelseförbudet är tillämpligt, därefter om medvetenhetskravet är uppfyllt. Resonemanget i resterande nio domar tyder istället på att alla kategorier av lagöverträdare kan frias från ansvar till följd av bristande medvetenhetskrav. Rätten bedömer, i vanlig ordning, först skuldfrågan. Bara när den tilltalade kan åläggas skuld tas ställning i påföljdsfrågan. Rekvisiten

²⁰⁴ Bortsett från i dom 26.

i fängelseförbudet måste alltså inte vara uppfyllda för att fria någon på grund av bristande medvetenhetskrav.

Skuldfrågan avgörs alltså, enligt gängse ordning, före påföljdsfrågan. I de fall den tilltalade frias på grund av bristande uppsåt behöver rätten inte ta ställning avseende påföljd. Det är därför svårt att veta om en person som frias på grund av bristande medvetenhetskrav skulle ha omfattats av fängelseförbudet vid en fällande dom. Det här exemplifieras med dom 17 och 25. Den tilltalade i båda domarna befann sig i tillstånd som starkt påminner om vad som krävs för det absoluta fängelseförbudet.²⁰⁵ Att den tilltalade i båda domarna kunde frias med stöd i 'Vanföreställningen' kan möjligen indikera att fängelseförbudet urvattnats en aning. Detta om domarna, före 'Vanföreställningen', skulle ha varit fällande. I så fall skulle den tilltalade i både dom 17 och 25 troligen ha fällts till ansvar, men träffats av fängelseförbudet.

²⁰⁵ Se uppsatsens del 2.5.4. om fängelseförbudet.

5 Avslutande analys

5.1 Inledning

Uppsatsens sista kapitel består av en avslutande analys. Avsikten är att lägga ihop slutsatser från tidigare kapitel för att uppfylla uppsatsens syfte. Uppsatsens syfte är att utreda vilka effekter 'Vanföreställningen' fått i efterföljande rättstillämpning samt kritiskt granska rättsläget efter HD:s dom.

Vid det här laget är två av uppsatsens frågeställningar besvarade. Det har av kapitel 2 och 3 framgått att rättsläget avseende straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring har förändrats genom 'Vanföreställningen'. Förändringarnas utformning har jag klarlagt genom löpande reflektioner i kapitel 3. Vidare har av den empiriska studien i kapitel 4 framgått hur 'Vanföreställningen' tolkas och tillämpas i efterföljande tingsrättspraxis. För uppfyllandet av uppsatsens syfte kvarstår en diskussion kring rättsläget i förhållande till skuldprincipen. Med utgångspunkt i uppsatsens resultat ligger därför fokus i kapitel 5 på just detta.

Kapitel 5 är disponerat enligt följande. I underavsnitt 5.2 repeterar jag kort hur man historiskt sett hanterat frågan om straffrättsligt ansvar vid brott som begås under påverkan av tillfällig sinnesförvirring. Resterande analys bygger på mina reflektioner och tolkningar av 'Vanföreställningen' kombinerat med resultaten av den empiriska undersökningen. Innan jag presenterar de här slutsatserna följer i underavsnitt 5.3 en diskussion kring den empiriska undersökningens eventuella begränsningar. I avsnittet diskuterar jag om mitt val av metod på något sätt kan antas begränsa de slutsatser jag drar av undersökningen.

Med undersökningens eventuella begränsningar i åtanke övergår jag därefter till att analysera fyra olika teman. I avsnitt 5.4 ligger fokus på skuldprincipen. Avsnitt 5.5 handlar om medvetenhetskravet och avsnitt 5.6 om

fängelseförbudet. I avsnitt 5.7 diskuterar jag hur 'Vanföreställningen' och resultaten av den empiriska studien förhåller sig till frågan om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit. Kapitel 5, samt uppsatsen i dess helhet, avslutas med sammanfattande slutsatser i avsnitt 5.8.

5.2 Om rättsläget fram till 'Vanföreställningen'

Den svenska regleringen av tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare har varierat genom tiderna. Under SL:s tillämpningstid ansågs kategorin otillräkneliga, och friades därför från straffrättsligt ansvar. Ända sedan införandet av BrB har rättsläget dock varit oklart. Balkens systematik bygger på att psykiskt störda lagöverträdare som huvudregel ska fällas för sin gärning. En fällande dom är nämligen enda sättet att tillgodose personens vårdbehov samt samhällets behov av skydd mot fortsatt brottslighet. Huruvida den tilltalade kan tillskrivas *skuld* för sin gärning har således ibland fått stå tillbaka mot nyss nämnda intressen.

Som nämnts uttalade departementschefen i BrB:s promulgationslag att tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare även fortsatt skulle komma att frias från straffrättsligt ansvar. Så har tidigare kunnat ske på tre sätt. Genom tillämpning av medvetenhetskravet, en ursäktande undantagsregel eller i påföljdsledet. I och med 'Vanföreställningen' kvarstår nu bara medvetenhetskravet och påföljdsledet. En bedömning i påföljdsledet förutsätter dock att personen tillskrivs uppsåt och skuld till sin gärning. Att gå fri från påföljd måste därför skiljas från att frias på grund av uppsåtsbrist. Endast i det sistnämnda erkänns att personen till följd av sitt tillstånd vid gärningen inte haft förmåga att rätta sig efter lagen. Gärningen har begåtts utan skuld.

5.3 Undersökningens begränsningar

Jag vill i en diskussion kring undersökningens begränsningar återkoppla till en fråga jag lyfte i uppsatsens metodavsnitt. I vilken mån kan slutsatser som dras baserat på tingsrättspraxis utgöra gällande rätt? En tingsrättsdom har i sig ingen stark ställning i rättskällehierarkin. Precis som Cavallin påpekade i sin avhandling *Skuld* kan dock mönster identifieras i tingsrättspraxis. Sådana mönster kan sedan användas som ett slags tolkningsunderlag för överrättspraxis. I fråga om uppsatsen innebär det att de sätt på vilka tingsrätterna tolkat 'Vanföreställningen' kan tjäna till vägledning vid den fortsatta tillämpningen av tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare. Både mönster och olikheter vilka framgått av den empiriska studien ligger således till grund för den fortsatta analysen.

Mitt val att använda mig av tingsrättsdomar istället för hovrättsdomar bottnar främst i mängden avgöranden.²⁰⁶ 'Vanföreställningen' är ett relativt fåsamt prejudikat. Allteftersom tiden går, kommer fler och fler avgöranden att prövas även av landets hovrätter. Att då undersöka prejudikatets genomslag i den här högre instansen vore väldigt intressant. Resultaten av en sådan undersökning kan tillmätas en högre ställning i rättskällehierarkin. Däremot överklagas inte alla tingsrättsavgöranden. Att en dom inte överklagas kan bero på att parterna är nöjda med utfallet. Troligen finns också samband mellan överklaganden och exempelvis brottstyp och gradering samt, vid fällande dom, utdömd påföljd.²⁰⁷ En undersökning av hovrättsdomar riskerar därför att inte träffa alla typer av domar vilka aktualiserar frågan om straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring. Av den här anledningen möjliggör en studie av tingsrättsavgöranden en mer heltäckande bild.

En heltäckande bild av 'Vanföreställningen's genomslag kräver väl genomtänkta metodologiska överväganden. Med de fem söktermer jag använde mig av fick jag över 160 träffar. Genom att söka på andra varianter

²⁰⁶ I uppsatsens kapitel 1.4.3 har jag motiverat den empiriska studien.

²⁰⁷ Mitt antagande.

gavs ännu fler träffar. Sökningarna avgränsades dessutom från mars till december 2020.²⁰⁸ Det finns således en väldigt stor mängd tingsrättsavgöranden i vilka frågor om tillfällig sinnesförvirring och medvetenhetskravet diskuteras i domskälen. Mot bakgrund av det finns en risk att jag har missat relevanta tingsrättsavgöranden.

För att avvärja risken var jag noga med att motivera och tydliggöra alla avväganden jag gjorde under arbetets gång. Jag tog med utgångspunkt i uppsatsens syfte fram ett så representativt urval som möjligt. Avseende det material som slutligen ingick i den empiriska studien förhöll jag mig så objektiv som möjligt. Domarna studerade jag utan förväntningar på resultat i en viss riktning. Inför den kvalitativa analysen valde jag bort domar som innehöll knapphändig argumentation i domskälen för att inte riskera att göra egna antaganden av hur tingsrätten resonerat. För att möjliggöra en rättvisande studie granskade jag domar med en något mer transparent argumentation i domskälen.²⁰⁹

Vid genomförandet av den kvalitativa analysen la jag stor vikt vid att identifiera generella resonemang. Jag bortsåg från tingsrätternas uttalanden i den del de hade tydlig koppling till de specifika omständigheterna i målet. Precis som vid tolkning av ett prejudikat, fokuserade jag istället på de delar av domskälen som avspeglar ett mer allmängiltigt resonemang. Också detta var ett led i min strävan att genomföra en så rättvisande studie som möjligt.

En empirisk studie för alltså med sig både risker och möjligheter. Samma sak gäller dock när en uppsats genomförs med rättsdogmatisk metod från start till slut. Ett flertal överväganden måste göras och det finns alltid en risk att en viktig källa förbises. Mot bakgrund av de åtgärder jag vidtagit för att nå så bra och generaliserbara slutsatser som möjligt, anser jag att resultaten av den empiriska studien kan användas i enlighet med Cavallins resonemang.

²⁰⁸ Tillvägagångssättet har jag redogjort för i uppsatsens kapitel 4.2.

²⁰⁹ Att sälla bort domar med knapphändig argumentation innebär också det en risk att resultatet av undersökningen påverkas. Risken att råka fylla ut domskälen med egna ord och tankar ansåg jag dock större, och värre.

Eftersom 'Vanföreställningen' är ett prejudikat har domen stark ställning i rättskällehierarkin. Underrätterna ska därmed som huvudregel efterfölja vad HD uttalat i 'Vanföreställningen'. För att efterfölja 'Vanföreställningen' kan ledning sökas i resultaten av den empiriska studien. Resultaten av den empiriska studien utgör inte i sig gällande rätt. Däremot är det min bedömning att vissa tolkningar med stöd av resultaten nu är mer sannolika än andra. Som exempel kan nämnas min slutsats att HD genom 'Vanföreställningen' tagit ställning kring hur djupgående en sinnesförvirring måste vara för att anses ansvarsbefriande med stöd i medvetenhetskravet. Slutsatsen baseras på att ett flertal tingsrätter tolkat 'Vanföreställningen' på det sättet. Tolkningen i sig utgör alltså inte en rättskälla. Däremot har den enligt den kvalitativa analysen ett brett stöd i tingsrättspraxis. Det tyder på att medvetenhetskravet generellt sett tolkas och tillämpas så. På det här sättet motiverar jag giltigheten av slutsatser dragna med stöd i den empiriska studien.

5.4 Skuldprincipen ges ett större utrymme

Så, vad innebär egentligen HD:s avvisande av den oskrivna undantagsregeln? Vilket utrymme finns att frikänna en tillfälligt sinnesförvirrad lagöverträdare?

För frågornas besvarande kan två faktorer framhållas. För det första, visar den empiriska studien på ett förhållandevis högt antal frikännanden. För det andra, föranledde det tidigare oklara rättsläget att få domstolar vågade tillämpa den oskrivna undantagsregeln. Trots att undantagsregeln i teorin gav utrymme för att meddela friande domar verkar utrymmet i praktiken större efter 'Vanföreställningen'. Undantagsregeln har förvisso tillämpats i åtminstone två opublicerade hovrättsavgöranden. Den har även haft stöd i juridisk doktrin och saknar sakliga motargument. Det största argumentet mot tillämpning av undantagsregeln är det som var avgörande för bland annat HD:s ställningstagande i 'Vanföreställningen'. HD hävdade då att saknades ett *tillräckligt* stöd i rättsläget för att utläsa eller utveckla en oskriven undantagsregel.

Något som troligtvis haft en inverkan på domstolarnas tidigare ovilja att tillämpa undantagsregeln, är de oklarheter en oskriven regel givetvis för med sig. Hur kortvarig och hur djupgående skulle gärningsmannens sinnesförvirring vara för att bedömas som tillfällig? Frågorna har länge stått obesvarade. I och med 'Vanföreställningen' tycks dock HD ha tagit ställning till åtminstone den senare. För att frias på grund av ej uppfyllt medvetenhetskrav ska den tilltalade ha befunnit sig i ett sådant tillstånd som beskrivs i 'Vanföreställningen'. Avseende tillståndets varaktighet saknas däremot fortfarande vägledning.

Av resultaten av den empiriska studien framgår bland annat att flera tingsrätter tolkar 'Vanföreställningen' som att undantagsregeln numera är ersatt med medvetenhetskravet. Den här tolkningen tyder på att 'Vanföreställningen' enbart avser tillfälliga tillstånd av sinnesförvirring. Att HD låtit bli att uttala sig om förvirringens varaktighet kan dock tala för motsatt uppfattning. Det vill säga att 'Vanföreställningen' i de delar som handlade om medvetenhetskravet är tillämplig även gällande långvariga, psykiska sjukdomstillstånd. Medvetenhetskravet i sig är alltid ett nödvändigt rekvirit för att åläggas straffrättslig skuld. Det vore därför, enligt min mening, märkligt om HD:s precisering avseende kravet bara är tillämpligt vid tillfällig sinnesförvirring. Som jag ser det är de två tolkningarna förenliga med varandra och kan samexistera. Medvetenhetskravet ersätter numera undantagsregeln men kan tillämpas oberoende av tillståndets varaktighet.

Kanske är en av orsakerna bakom den förhållandevis höga andelen friande domar att medvetenhetskravet ligger närmre till hands att tillämpa jämfört med den omdiskuterade undantagsregeln. Samtidigt har HD enligt min uppfattning tagit ställning kring *hur* förvirrad gärningspersonen måste ha varit för att frias på grund av bristande medvetenhetskrav. Ett sådant minimikrav på förvirringens grad saknades avseende undantagsregeln. Undantagsregeln har med 'Vanföreställningen' avvisats och den tilltalade måste numera ha befunnit sig i ett mycket förvirrat tillstånd för att frias. Trots detta frias alltså flera tillfälligt sinnesförvirrade gärningsmän.

'Vanföreställningen' innebär därför, enligt min mening, både ett klagörande och en ökad möjlighet att bedöma skuldfrågan i enlighet med skuldprincipen.

5.5 Ett komplext medvetenhetskrav

Som nämnts tidigare, har Bennet gjort en omfattande undersökning av hur medvetenhetskravets tillämpades före 'Vanföreställningen'. Bland hennes slutsatser fanns dels att medvetenhetskravet förstods och tillämpades i enlighet med fyra olika teman.²¹⁰ Det här tyder på att medvetenhetskravet redan före 'Vanföreställningen' var svårdefinierat och svårtillämpat. HD ämnade förvisso att klargöra och precisera begreppet i 'Vanföreställningen'. Frågan är, om inte dess ansats istället resulterade i motsatt utfall.

Det har av den kvalitativa analysen framgått hur de flesta tingsrätter hanterar de komplexa begrepp och beskrivningar av tillstånd HD använt sig av i 'Vanföreställningen'. Den subjektiva skuldbedömningen inleds ofta av långa hänvisningar till HD:s domskäl, inklusive de komplexa begreppen. Därefter sker en bedömning av den tilltalades medvetenhetsgrad i det konkreta fallet. Här beaktas omständigheter som om den tilltalade har minnen av händelsen eller inte, om agerandet pågått under en längre tid och så vidare.²¹¹ Tydligt är, att tingsrätterna *inte* uttryckligen tillämpar HD:s komplexa definitioner. I förhållande till HD:s resonemang kan tingsrätternas bedömningar i många fall beskrivas som knapphändiga. Ur detta gör jag två observationer. För det första bekräftas att begreppen *de facto* är komplicerade och sprungna ur svåra rättspsykiatriska bedömningar. De är därmed svåra att tillämpa även för en van rättstillämpare. I förlängningen innebär det, för det andra, att det är svårt att utläsa av domskälen exakt hur tingsrätterna resonerat. Sannolikt kvarstår flexibiliteten i medvetenhetskravet. Möjlighet till flexibel tillämpning kan medföra att skuldprincipen i högre utsträckning efterlevs. Tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdare, vilka tidigare bedömdes som otillräkneliga,

²¹⁰ Medvetenhetsbegreppet likställdes med *vakenhetsgrad*, *avsiktlighet*, *normalitet* respektive *tillräknelighet*.

²¹¹ Se den kvalitativa analysen.

kan därmed frias från ansvar. Samtidigt kan samma flexibilitet i värsta fall innebära en risk att 'Vanföreställningen' tolkas och tillämpas på olika sätt i liknande fall. Av två personer som begått brott under snarlika tillstånd kan den ena komma att frias och den andra fällas. Det här kan exemplifieras med stöd i den kvalitativa analysen. I denna tydliggjordes vikten av ett läkarutlåtande. Av tre liknande mål, friades två gärningsmän medan den tredje fälldes till ansvar. Den avgörande skillnaden tycktes bottna i att en rättspsykiatrisk utredning inhämtades i de två friande domarna, men inte i den fällande. Båda utredningarna vägde nämligen tungt i rättens bedömning av de tilltalades medvetenhetsgrad.

5.6 Fängelseförbudet

Det har redan konstaterats att bedömningen av gärningsmannens medvetenhetsgrad liknar de bedömningar som görs i påföljdsledet. Så bekräftas även av HD genom uttalandet avseende förhållandet mellan medvetenhetskravet och fängelseförbudet. Jag syftar här på att en friande dom på grund av bristande medvetenhet enbart kommer att aktualiseras avseende ett fåtal av de lagöverträdare som träffas av det absoluta fängelseförbudet.

I tingsrättsdom 26 tolkades 'Vanföreställningen' som att en förutsättning för att fria en tillfälligt sinnesförvirrad gärningsman är att personen omfattas av det absoluta fängelseförbudet. Om inte 'Vanföreställningen' är avsedd att tolkas i enlighet med det här resonemanget finns en risk att HD:s utlåtande inte varit tillräckligt för att undgå ett urvattnat fängelseförbud. Enligt den empiriska studien förekommer ett relativt högt antal friande domar med hänvisning till 'Vanföreställningen'. Mycket pekar på att flera av de gärningsmän som frias annars skulle ha omfattats av fängelseförbudet.²¹² Detta i synnerhet eftersom HD uttalat vilken intensitet i förvirringen som krävs för att tillståndet ska beaktas.²¹³ Tillståndet som beskrivs i HD:s

²¹² Jfr tingsrättsdom 17 och 25, i vilka de tilltalade friades från straffrättsligt ansvar.

²¹³ Den tilltalade ska ha befunnit sig i ett "höggradigt förvirrings- och omtöckningstillstånd" med ett "påtagligt grumlat medvetande" och "helt snedvriden

domskäl är slående likt det tillstånd som aktualiserar en tillämpning av fängelseförbudet. De tilltalade i dom 17 och 25 friades från ansvar med stöd av medvetenhetskravet. Min uppfattning²¹⁴ är att de vid en fällande dom skulle ha omfattats av fängelseförbudet. Det här styrker att svåra tillämpningsproblem uppstår i gränsdragningen mellan vilka tillstånd som bör beaktas vid bedömning av medvetenhetsgraden respektive påföljdsledet. Problematiken hör samman med vad som nyss sagts avseende det flexibla, men svårtillämpade, medvetenhetskravet.

5.7 Har frågan om tillräknelighet lämnats orörd?

Hur kommer det sig då att rättsläget, i enlighet med resultaten av den empiriska studien, är fortsatt komplicerat även efter att HD meddelat ett prejudikat på området? Svaret beror troligen på HD:s ovilja att inkräkta på lagstiftarens område. Frågan om ett eventuellt återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit överlämnades uttryckligen till lagstiftaren. Trots detta kan domen ses som ett indirekt ställningstagande i samma fråga. Det kommer nämligen vara samma kategori av lagöverträdare som träffas av:

1. Det absoluta fängelseförbudet.
2. Psykansvarskommitténs förslag om återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit.
3. HD:s nya definition av medvetenhetskravet.

Det här, i kombination med indikationer på ett förhållandevis högt antal friande domar efter 'Vanföreställningen', talar för att frågan om tillräknelighet inte lämnats orörd genom avgörandet. Ett annat argument i samma riktning är att också frågan om förvirringens starka intensitet tycks avgjord genom 'Vanföreställningen'. De tre uppräknade instituten överlappar

verklighetsuppfattning". Den tilltalade ska också ha saknat en "basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företogs".

²¹⁴ Vilken jag redogjort för i avsnitt 4.4.9.

när ett brott begåtts under påverkan av en akut psykos eller liknande höggradigt förvirringstillstånd. Exempelvis vanföreställningar och grumlat medvetande medför att gärningsmannen uppfattar och värderar verkligheten felaktigt.

Rättsläget kompliceras ytterligare av att rättstillämparen först måste identifiera på vilket sätt den tilltalade påverkats av sitt psykiska tillstånd, därefter skilja mellan tre alternativa sätt på vilka tillståndet kan beaktas. Om gärningsmannen inte har haft en basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företagits anses medvetenhetskravet inte uppfyllt och gärningsmannen frias. Om han eller hon istället har haft en helt felaktig uppfattning om motivbilden eller andra bakomliggande förhållanden påverkas istället bedömningen på andra sätt. Antingen frias gärningsmannen till följd av ”vanlig” uppsåtsbrist. Personen har varit i tillräcklig grad medveten, men saknar uppsåt till ett visst rekvisit.²¹⁵ Eller, bedöms gärningsmannen både ha varit medveten och ha haft uppsåt till samtliga rekvisit. Personens verklighetsfrånvända uppfattningar om gärningen beaktas istället först i påföljdsledet.

Att rådande läge ser ut som det gör, bottnar troligen i den allmänna straffrättens utformning. HD ställdes därför inför en stor utmaning vid avgörandet i 'Vanföreställningen. Den främsta orsaken till att rättsläget förblivit oklart i över 55 år är att frågan om straffansvar vid tillfällig sinnesförvirring måste hanteras i förening med BrB:s systematik. Att döma en psykiskt störd lagöverträdare har tre funktioner. Personen ska sona sitt brott samt ges nödvändig vård samtidigt som samhället ska skyddas mot fortsatt brottslighet. Varken den enskildes vårdbehov eller samhällets skyddsbehov kan således tillgodoses utan en fällande dom. Enligt praxis kommer en psykiskt störd lagöverträdare som huvudregel bedömas ha uppsåt till sitt brott. Detta i linje med BrB systematik. En person med en långvarig psykisk sjukdom ska vårdas och samhället ska skyddas mot eventuell fortsatt

²¹⁵ Exempelvis att den person man angriper är en människa och inte ett troll.

brottslighet. Om personen i enlighet med skuldprincipen kan tillskrivas skuld har mindre betydelse. När det istället gäller personer med en tillfällig psykisk störning kan det vid tillfälle för dom saknas behov för både behandling och brottsprevention. Den enda anledningen att fälla personen till ansvar synes i dessa fall vara för att personen ska sona sitt brott. Med stöd i 'Vanföreställningen' verkar möjligheten ha ökat att i dessa fall meddela en friande dom. Som jag ser det, innebär prejudikatet därför ett ökat genomslag för skuldprincipen.

5.8 Sammanfattande slutsatser

Sammanfattningsvis innebär 'Vanföreställningen' ett förändrat rättsläge. Möjligheten att ursäkta från straffrättsligt ansvar med stöd av en oskriven undantagsregel vid tillfällig sinnesförvirring saknas numera helt. Istället verkar det finnas ett ökat utrymme att meddela friande dom genom en tillämpning av medvetenhetskravet. Detta under förutsättning att den tillfälliga sinnesförvirringen är så pass djupgående att den stämmer in i HD:s definition av grumlat medvetande. En definition som preciserats och beskriver ett tillstånd slående lik det som avses i det absoluta fängelseförbudet. Samma tillstånd som också kan hänföras tillbaka till SL:s otillräknelighetslära.

Det var inte HD:s avsikt att inkräkta på lagstiftarens område. Av allt att döma har dock 'Vanföreställningen' medfört stora förändringar. Förändringarna välkomnas mot bakgrund av skuld- och konformitetsprincipen.²¹⁶ En person som vid gärningen befunnit sig i ett djupt förvirringstillstånd har inte haft möjlighet att anpassa sitt agerande efter lagar och regler. Om tillståndet dessutom varit tillfälligt är förändringarna förenliga både utifrån ett vård- och preventionsbehov.²¹⁷ Utrymmet att göra en tillräknelighetsliknande

²¹⁶ På vilket sätt skuldprincipen getts ett större utrymme beskrivs i kapitel 5.4.

²¹⁷ Den tilltalades psykiska/psykotiska tillstånd kan vara helt övergången vid tillfälle för dom. Vårdbehov saknas således. Risk för fortsatt brottslighet hos en helt frisk person kommer med all sannolikhet att bedömas som låg.

bedömning såväl som att meddela en friande dom tycks ha ökat. Allt det här helt utan att rubba den svenska straffrättens systematik.

Bilaga A

<u>Dom nr</u>	<u>Målnummer och tingsrätt</u>
1	B 276-19 Gotland
2	B 591-20 Vänersborg
3	B 632-20 Jönköping
4	B 688-20 Jönköping
5	B 702-20 Varberg
6	B 1048-19 Falu
7	B 1088-20 Södertälje
8	B 1223-20 Stockholm
9	B 1979-20 Göteborg
10	B 2057-19 Eksjö
11	B 2073-20 Luleå
12	B 2150-20 Göteborg
13	B 2246-19 Ångermanland
14	B 2579-20 Luleå
15	B 2890-20 Nacka
16	B 3065-19 Varberg
17	B 3431-19 Gävle
18	B 3757-19 Borås
19	B 3910-19 Gävle
20	B 3989-19 Vänersborg
21	B 4108-20 Göteborg
22	B 4608-19 Linköping
23	B 4991-20 Nacka
24	B 5275-20 Stockholm
25	B 7886-19 Solna
26	B 8167-20 Malmö
27	B 8248-19 Uppsala
28	B 8712-20 Stockholm
29	B 9260-20 Solna
30	B 13554-19 Stockholm
31	B 14894-19 Göteborg

Bilaga B

Mall kvantitativt inriktad undersökning

1. Fällande eller friande dom?
2. Om TT åtalats på flera punkter, markera vilket/vilka åtal som är aktuella för undersökningen.
3. Finns en uttrycklig invändning om tillfällig sinnesförvirring?
4. Finns en uttrycklig invändning om grumlat medvetande (i enlighet med HD:s nya definition)?
5. Tas TT:s psykiska tillstånd i beaktande i bedömning av skuldfrågan och/eller påföljdsfrågan?
6. Finns en hänvisning till HD:s dom?
7. Finns en utförlig bedömning av medvetandegraden?
8. Finns en diskussion om huruvida TT:s tillstånd är tillfälligt eller långvarigt?
9. Nämnas undantagsregeln uttryckligen? Dvs, verkar den ha varit aktuell att tillämpa om det inte vore för HD-domen?

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Offentligt tryck

Propositioner

Kungl. Maj:ts prop. nr 10 år 1964

Förslag till lag om
införande av
brottsbalken m.m.

Prop. 1990/91:58

Om psykiatrisk
tvångsvård m.m.

Prop. 2007/08:97

Påföljder för psykiskt
störda lagöverträdare.

Statens offentliga utredningar

SOU 1988:7

Frihet från ansvar.

SOU 1996:185

Straffansvarets
gränser.

SOU 2002:3

Psykisk störning,
brott och ansvar.

SOU 2012:17

Psykiatri och lagen –
tvångsvård, straff-
ansvar och
samhällsskydd.

Elektroniska källor

Ida Nordén: ”Kritik mot att personer med utvecklingsstörning döms för brott”, Kaliber granskar, <<https://sverigesradio.se/artikel/30-tal-personer-med-svarare-utvecklingsstornig-i-rattspsykiatri--2>>, besökt 2021-05-05.

Otryckta källor

Kvartal: ”Veckopanelen Special: Sveriges världsunika syn på psykiskt sjuka brottslingar”, publicerat 2021-04-09.

Litteratur

Asp, Petter, Ulväng, Magnus och Jareborg, Nils: *Kriminalrättens grunder*, uppl. 2, Uppsala: Iustus Förlag AB, 2013.

Bennet, Tova: *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*, uppl. 1:1, Stockholm: Norstedts Juridik AB, 2020.

Bennet, Tova: ’Tillfällig sinnesförvirring i Högsta domstolen?’ *JT 2020/21 Nr 1* s. 182-203.

Borgeke, Martin och Månsson, Catharina: *Studier rörande allmän straffrättspraxis m.m.*, Stockholm: Jure Förlag AB, 2019.

Cavallin, Samuel: *Skuld*, Uppsala: Iustus Förlag AB, 1999.

Gregow, Torkel: ’Obiter dictum – något att uppmuntra eller motarbeta?’ *JT 2015/16 Nr 1* s. 36-49.

Gröning, Linda: ’Straffrätten i verkligheten eller som verkligheten? Reflektioner kring straffrättsdogmatikens empiriska förankring’, *Festskrift till Per Ole Träskman 2011* s. 217–228.

Jareborg, Nils: *Handling och uppsåt – En undersökning rörande doluslärans underlag*, Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag, 1969.

Jareborg, Nils: *Allmän kriminalrätt*, Uppsala: Iustus Förlag AB, 2001.

Kleineman, Jan 'Rättsdogmatisk metod' I: Nääv, Maria och Zamboni, Mauro (red.): *Juridisk metodlära*, uppl. 2.1, Lund: Studentlitteratur AB, 2018, s. 21–46.

Sandgren, Claes: 'Om empiri och rättsvetenskap (del I)' *JT 1995/96 Nr 3* s. 726–748.

Sandgren, Claes: 'Om empiri och rättsvetenskap (del II)' *JT 1995/96 Nr 4* s. 1035–1059.

Strahl, Ivar: 'Straffansvar vid rus', *SvJT* 1965 s. 369-398.

Strahl, Ivar: *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, Stockholm: P.A. Norstedts & Söners förlag, 1976.

Svensson, Eva-Maria 'Genusrättsvetenskap och juridiska metoder', I: Nääv, Maria och Zamboni, Mauro (red.): *Juridisk metodlära*, uppl. 2.1, Lund: Studentlitteratur AB, 2018, s. 275–316.

Övrigt

Soner, Martin, Advokaterna Abrahamsson i Norrköping AB, Överklagande av Göta hovrätts dom i mål B 2086-19 daterad 2019-08-06, 2019-09-02.

Svarsskrivelse, Dnr AMR-4380-19, PW./. riksåklagaren ang. grov misshandel, Åklagarmyndigheten, Rättsavdelningen, 2019-09-18.

Rättsfallsförteckning

Nytt juridiskt arkiv

NJA 1968 s 471.

NJA 1969 s. 401.

NJA 2004 s. 702. ’Utrikesministern’

NJA 2012 s. 45. ’Samurajfallet’

NJA 2020 s. 169 ’Vanföreställningen’

Rättsfall från hovrätterna

RH 2008:90 ’Rödebymålet’

Opublicerade domar

Göta hovrätts dom den 6 augusti 2019 i mål B 2086-19.

’Vanföreställningen’.

Göta hovrätts dom den 3 maj 2016 i mål B 3385-15 .

Svea hovrätts dom den 9 februari 2017 i mål B 2064-16.

Linköpings tingsrätts dom 3 juni 2019 i mål B 551-19.

(’Vanföreställningen’).